

..It is their neglect of social problems and political realities which makes the policy prescriptions of many economists - both 'monetarists' and 'Keynesians' - so impractical".

M. Panić

Onvermijdelijke inflatie

Als aan economen wordt gevraagd wat de oorzaken van de inflatie kunnen zijn, wordt steevast geantwoord: de stijging van de grondstoffenprijzen; de stijging van de arbeidskosten is groter dan die van de arbeidsproductiviteit; de winstmarges stijgen te sterk; de valuta-onrust; de vraag naar goederen is groter dan het aanbod ervan; de geldhoeveelheid groeit te snel. Nauwkeurig is deze opsomming niet; de genoemde oorzaken staan niet steeds los van elkaar. Voor de bestrijding van de inflatie worden niettemin deze oorzaken bestreden, zij het niet steeds met succes. Dat laatste stelt teleur, vooral omdat door het hoge niveau van de economische wetenschappen thans steeds meer inzicht is verkregen in het inflatieverschijnsel. Hier doet zich een paradox voor. Naarmate het niveau van deze wetenschappen steeg, nam de inflatie toe. De sterkste prijsstijgingen deden zich na de tweede wereldoorlog voor. Stellen we bijv. het prijsniveau in de periode 1721/1745 op 100, dan blijkt het prijsniveau over de periode 1935-1939 en in het jaar 1975 resp. 185 en 1.400 te bedragen 1).

Dit roept de vraag op of er achter economische oorzaken geen andere, buiten de economie liggende, oorzaken schuilgaan. Als immers de econoom nauwkeurig vaststelt wat er moet gebeuren, waarom gebeurt dat dan niet? We ervaren dit probleem thans duidelijk. Nederland zou gediend zijn met lage prijzen en lage arbeidskosten. De vakbeweging accepteert echter met moeite een loonmatiging, hoewel ze moet weten dat een extra loonstijging, ook in de vorm van een prijscompensatie, de prijzen en het aantal werklozen doet stijgen. Hoe komt dat?

Een antwoord op deze vraag gaven begin dit jaar een aantal CDA-economen toen zij in hun rapport *Inflatie als politiek probleem* stelden dat inflatie kan worden beschouwd als het collectief ontvluchten van de grote vraagstukken van deze tijd. Inflatie houdt daarom volgens hen verband met de mate van vrijheid en verantwoordelijkheid die een samenleving aan kan. Achter de inflatie gaan dus politieke problemen schuil die niet tot één oplossing worden gebracht. In diverse beschouwingen werd iets dergelijks ook gesteld — zij het in andere bewoordingen — door de Groningse sociologisch-econoom Huppes. Hij beschouwt de prijzen als in geld uitgedrukte normen. In een „normloze” maatschappij ontstaat inflatie als de sociale controle afneemt. Dan worden geïnstitutionaliseerde machtsposities aangevochten, ontbreekt sanctiëring door een goed normbesef, wordt machtsuitoefening als machtsmisbruik ervaren enz. Confronteren we deze theorieën met de inflatie van de afgelopen jaren, dan blijkt dat onze samenleving zich kenmerkt door afnemend normbesef en ontlopen van verantwoordelijkheid.

Met het bovenstaande beschikken we weliswaar over een prachtige verbale theorie, maar het inflatievraagstuk is

hiermee niet opgelost. Bovendien is het de vraag of die theorie juist is; statistische toetsing verdient aanbeveling. Wat betreft die toetsing verscheen er enkele weken geleden een interessant artikel van M. Panić, chef-econoom van het National Economic Development Office in Londen 2). Panić vindt dat inflatie een onvermijdelijk gevolg is van sociaal-economische conflicten en spanningen. Om die stelling te kunnen toetsen zegt hij, in navolging van Keynes, dat er twee soorten van behoeften zijn: absolute behoeften die we onafhankelijk van onze omgeving hebben (noodzakelijke levensbehoeften) en relatieve behoeften die ontstaan en worden aangewakkerd door vergelijking met andere mensen. Keynes beschouwde de relatieve behoeften als bron van de economische vooruitgang. Panić voegt daaraan toe dat ze tevens een bron van inflatie zijn als het onmogelijk en/of moeilijk is die behoeften te bevredigen. Er bestaat dan een niet gemakkelijk overbrugbare aspiratiekloof tussen de levensstandaard van een mens of volk en de status die men wenst. Uit internationale statistieken leidt Panić af dat naarmate het inkomen per hoofd van de bevolking in een land lager is, de inflatie er hoger is. Dergelijke arme landen spiegelen zich dus aan de rijke landen.

Panić beperkt zich echter niet tot een vergelijking tussen landen. Met behulp van een z.g. „cross-section”-analyse voor een aantal landen leidt hij enkele interessante verbanden af die de inflatie tot een sociaal in plaats van een economisch verschijnsel maken. Hij neemt als factoren van sociale spanning: het inkomen per hoofd van de bevolking, de inkomensongelijkheid (Gini-coëfficiënt), de sociale uitkeringen per hoofd van de bevolking en het aantal door stakingen verloren gegane werkdagen per werknemer. Vervolgens berekent hij (met voldoende statistische nauwkeurigheid) o.a. dat de inflatie wordt bevorderd door een laag inkomen, grote inkomensongelijkheid en door lage sociale uitkeringen. Het verband tussen stakingen en prijzen is niet significant, maar stakingen komen wél minder voor bij een hoog inkomen.

Panić heeft bepaald nog niet het laatste woord gesproken over de inflatie. Een beperking van zijn analyse is bijv. het feit dat hij nauwelijks aandacht besteedt aan de causaliteit in zijn vergelijkingen. Interessant is zijn analyse overigens wel.

L. Hoffman

1) CBS, *Maandstatistiek van de prijzen*, Den Haag, februari 1976, blz. 57.

2) M. Panić, *The inevitable inflation*, *Lloyds Bank Review*, nr. 121, Londen, juli 1976.

Inhoud

<i>Drs. L. Hoffman:</i> Onvermijdelijke inflatie	745
Column Werkloosheidsuitkeringen, door <i>Drs. W. Sidré</i>	747
<i>Prof. Dr. C. de Galan:</i> Economische structuurnota (3). Sociale aspecten in de nota Selectieve groei	748
<i>Drs. G. R. M. Scholten:</i> Medezeggenschap en organisatieverandering	751
<i>Dr. A. A. de Boer:</i> De produktiefunctie en de politiek	756
Notitie Hoeveel kost de werkloosheid?, door <i>Drs. L. Hoffman</i>	757
Ingezonden Ontwikkelingssamenwerking in de komende jaren, door <i>Drs. H. H. J. Labohm</i>	759
Bedrijfseconomie Produktbeslissingen (II). Het assortimentsprobleem, formulering en kritiek, door <i>Drs. W. G. Nijkamp en Dr. P. S. H. Leeftang</i>	761
Fisconomie Het wetsontwerp vermogensaanwasdeling, door <i>Dr. K. van der Heeden</i>	765
Boekennieuws Hollis Chenery en Moisis Syrquin: Patterns of development 1950-1970, door <i>Drs. K. A. Koekkoek</i>	766
W. van Voorden: Institutionaliserings en arbeidsmarktbeleid, door <i>Drs. A. M. C. Vissers</i>	767
J. H. G. Segers: Sociologische onderzoeksmethoden, inleiding tot de structuur van het onderzoeksproces en tot de methoden van dataverzameling, door <i>Drs. H. J. van de Braak</i>	768

Onderstaande bon heeft een hoge waarde. Vul hem in en u zult het zien.

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.
NAAM: .....
STRAAT: .....
PLAATS: .....
Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement): .....
Ingangsdatum: .....

Ongefrankeerd opzenden aan*: ESB,
Antwoordnummer 2524
ROTTERDAM

Handtekening:

Redactie

Commissie van redactie: *H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit.*
Redacteur-secretaris: *L. Hoffman.*
Redactie-medewerkster: *Mej. J. Koenen.*

Adres: *Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; kopij voor de redactie: postbus 4224.*
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 119,60 per kalenderjaar (incl. 4% BTW); studenten f. 78,- (incl. 4% BTW), franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).

Betaling: Abonnementen en contributies (na ontvangst van stortings/ giro-acceptkaart) op girorekening no. 122945 t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,- (incl. 4% BTW en portokosten). Bestellingen van losse nummers uitsluitend door overmaking van de hierboven vermelde prijs op girorekening no. 122945 t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam met vermelding van datum en nummer van het gewenste exemplaar. Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Advertentieverkoop:

Roelants/EPR
Postbus 7021
Den Haag
Telefoon (070) 23 41 03
Telex 33101.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: *Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.*

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

*Dit adres alleen gebruiken voor opgeven van abonnementen.

Werkloosheids- uitkeringen

Ten minste twee aspecten van werkloosheidsuitkeringen staan volop in de belangstelling. Het eerste aspect betreft de vraag of zij bijdragen aan het stabiliseren van de ups en downs in de economische activiteit; fungeren zij als een ingebouwde automatische stabilisator? Een tweede aspect van de werkloosheidsuitkeringen betreft hun invloed op het aanbod van arbeid, en daarmee op de werkloosheid. Dit gaat vooral over de prikkel tot werken. Vooral in de Engelse en Amerikaanse literatuur verschenen er de laatste jaren empirische studies, waarin onderzocht wordt of er door deze uitkeringen werkloosheid kan ontstaan. Aan dit tweede aspect zal ik hier enige aandacht besteden.

De vraag waar het om gaat, luidt: Kunnen werkloosheidsuitkeringen werkloosheid veroorzaken? En zo ja, hoe groot is dan hun invloed op de werkloosheid? Deze zogenaamde „insurance-induced“-werkloosheid zou dan een plaats moeten krijgen naast de meer bekende oorzaken van werkloosheid, zoals de conjuncturele en de structurele. „Insurance-induced“-werkloosheid ontstaat bijvoorbeeld als mensen een baan opgeven en van meer vrije tijd gaan genieten dan zij gedaan zouden hebben in een wereld zonder w.w.-uitkeringen. In dit voorbeeld is er sprake van vrijwillige werkloosheid; onze werkloosheidswet verzekert echter alleen tegen de geldelijke gevolgen van onvrijwillige werkloosheid. In sommige landen worden echter wel uitkeringen betaald aan vrijwillig werklozen. Deze groep van vrijwillig werklozen is naar mijn gevoel in elk geval kwantitatief minder van belang dan de groep personen die niet door eigen toedoen werkloos zijn geworden. De hypothese van de „insurance-induced“-werkloosheid luidt nu dat personen, die wegens structurele, conjuncturele of seizoenfactoren werkloos zijn geworden door de uitkeringen langer werkloos kunnen blijven. Zij zullen minder werken en de daardoor vrij gekomen tijd

(moeten) besteden aan het zoeken van een nieuwe baan of aan andere niet-gehonoreerde activiteiten.

Wat is het model achter deze gedachting? Op deze plaats moet ik volstaan met een summier schets. Werkloosheidsuitkeringen maken de tijd, die niet aangewend wordt voor werken, goedkoper; vrije tijd wordt relatief goedkoper. Het ligt dan voor de hand dat men van dat goed meer zal willen hebben.

Een elegante uitwerking van deze theorie geven Grubel en Maki¹⁾. Zij zien kans om op eenvoudige wijze een aantal facetten van werkloosheidsuitkeringen te verwerken in de traditionele theorie die de keuze tussen werken en vrije tijd beschrijft. Zo laten zij zien dat de introductie van een wachtperiode tussen het moment van werkloos worden en het moment waarop men een uitkering kan krijgen een negatieve invloed heeft op de geïnduceerde werkloosheid. Zo'n wachtperiode, die wij in Nederland niet kennen, maar die in Frankrijk, Engeland en Italië wel bestaat, verhoogt uiteraard de kosten van het werkloos zijn.

De meest recente empirische resultaten van Grubel en Maki wijzen uit dat er duidelijk sprake is van een significante invloed van de uitkeringen op de werkloosheid. Amerikaans cijfermateriaal zou een elasticiteitscoëfficiënt van maar liefst 6 opleveren: een verhoging van de uitkeringen ten opzichte van het verdiende inkomen met 1% zou het werkloosheidspercentage doen stijgen met 6%. Dergelijke positieve elasticiteitscoëfficiënten werden eerder gevonden voor Canada en Engeland. Binnenkort hoop ik enig idee te hebben over de grootte van deze coëfficiënt voor Nederland.

Ik wil nog niet beweren dat het zonder meer een uitgemaakte zaak is dat voort-

aan naast de bekende oorzaken van werkloosheid rekening moet worden gehouden met „insurance-induced“-werkloosheid. Daarvoor zal er nog heel wat werk moeten worden verricht. Toch verdienen deze studies grote aandacht. Het model van Grubel en Maki lijkt immers verschijnselen te verklaren die in deze wereld worden waargenomen. In *Sociale zekerheid nu en morgen*²⁾ wordt gewag gemaakt van een verandering in de mentale instelling ten opzichte van de sociale zekerheid. Ik citeer uit dat rapport (blz. 34): „Meer dan vroeger wordt het als vanzelfsprekend beschouwd dat men recht heeft op uitkering, ook als men met gepaste inspanning zelf in zijn onderhoud zou kunnen voorzien“. Het gedrag van mensen die gebruik maken van de w.w.-uitkeringen kan met behulp van het model van Grubel worden beschreven. Deze mensen reageren volkomen rationeel op veranderde en verruimde individuele economische mogelijkheden, in het bijzonder op de veranderde relatieve prijzen van werken en niet-werken ten gunste van niet-werken. Mag men mensen verwijten dat zij reageren op verruimde mogelijkheden, die kunnen leiden tot niet-activiteit? Als je deze vraag positief beantwoordt, hanteer je dan geen morele maatstaven die financiële prikkels buiten beschouwing laten?

Als je wilt dat het gebruik van de sociale voorzieningen vermindert dan zul je de tijd die wordt aangewend voor niet-werken dunder moeten maken. Daar zie ik meer heil in dan in pogingen om het normbewustzijn te beïnvloeden.

W. Sidde

1) *Weltwirtschaftliches Archiv*, Band 112, Heft 2, 1976.

2) Geschrift van de Prof. Mr. B. M. Teldersstichting 28, mei 1976.

Sociale aspecten in de nota Selectieve groei

PROF. DR. C. DE GALAN

In de serie gewijd aan de Economische structuurnota wijdt deze week Dr. C. de Galan, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen, een artikel aan enkele sociale aspecten, in het bijzonder aan arbeidsmarkt en overleg. Deze punten zijn echter moeilijk van andere te scheiden, juist omdat de nota is doortrokken van de samenhang tussen velerlei verschijnselen en aspecten. Daarom wordt begonnen met enkele min of meer algemene beschouwingen en moet het algemene kader in het oog worden gehouden. In deze serie verschenen reeds: 1. Prof. Dr. C. J. van Eijk, De Nota over de selectieve groei (14 juli jl.) en 2. Prof. Dr. L. B. M. Mennes, Selectieve groei en ontwikkelingssamenwerking (4 augustus jl.).

Algemeen

Wanneer enkele jaren terug over economisch structuurbeleid werd gesproken, ging de aandacht vooral uit naar facetten en sectoren. Vaak was in feite sector-structuurbeleid in het geding. Ook in de nota spelen de bedrijfstakken en zeker de facetten (zoals milieu, regio, internationale arbeidsverdeling) nog een belangrijke rol, maar het accent is duidelijk verschoven naar macro-aspecten van de economische structuur. Verwonderlijk is dit uiteraard niet, gezien de economische ontwikkelingen in de afgelopen jaren en de perspectieven voor de komende periode. Naast selectiviteit wordt in de nota dan ook continuïteit als hoofdthema genoemd.

De *bedrijfstakkenanalyse* in de nota valt duidelijk tegen. Wel worden interessante beschouwingen gegeven (blz. 9 en 54 e.v.) over de opstelling van een gedetailleerd en kwantitatief uitgewerkt plan inzake het bedrijfstakkenpatroon. Een dergelijk plan wordt om vele redenen vooralsnog terecht als onuitvoerbaar van de hand gewezen. Ook is er enige aandacht voor het sectorbeleid (blz. 231 e.v.), waarbij de nadruk valt op de al bekende herstructureringen. Maar zowel qua analyse als qua perspectieftekening en qua beleidsmaatregelen is het meso-niveau in de nota weinig uit de verf gekomen. Te hopen valt dat de analyses op dit niveau — in het voetspoor van de PPR-publikatie I) — worden voortgezet. Sector-structuurbeleid is onmisbaar om ad-hoc maatregelen en beslissingen te systematiseren en van omliggende criteria te voorzien. De indruk bestaat nu, dat het beleid wel wordt geïnstitutionaliseerd, maar niet gesystematiseerd.

Meer aandacht is er voor de *facetten* die aan de selectiviteit van de groei gestalte geven. Het facettenbeleid heeft in de nota een uitvoerig apart hoofdstuk gekregen met gedegen beschouwingen over milieu, grondstoffen en energie, ruimtelijke ordening en internationale herverdeling. Toch gaat het ook hier grotendeels om bekende kost en blijft de indruk over dat de selectiviteit van de groei wat naar de tweede plaats is gedrongen. Primair zijn groei en werkgelegenheid; continuïteit dus. Vooral de stimulering van de investeringen krijgt een grote nadruk. De nota loopt door dit alles meer in het voetspoor van de oude industrialisatienota's dan nog kort geleden kon worden verwacht.

Door de accentverschuiving is het structuurbeleid overigens niet eenvoudiger geworden. Integendeel, er is nog een complex bijgekomen en hoogstens kan men zeggen dat de

meest gecompliceerde zaken nog wat op de achtergrond zijn gebleven. De nota doet terecht geen poging de *ingewikkeldheid van de materie* te verbergen. Voortdurend wordt gewezen op samenhangen en wederzijdse invloeden. Er is sprake van vele en simultane doelstellingen, van nevenaspecten en randvoorwaarden, van een scala van instrumenten en ook van onzekerheden 2).

De nota biedt veel inzicht in de economisch-structurele vraagstukken waarmee wij worstelen. Zij zit ook theoretisch goed in elkaar, zoals onder ten aanzien van de arbeidsmarkt nog zal blijken. Er wordt de laatste tijd vaak somber gedaan over de kennis en de beleidsmaatregelen die er ten aanzien van de economische structuur bestaan. Wie de nota leest, merkt dat dit meevalt.

Wel gaat het om complexe verschijnselen en zijn er geen simpele en eenzijdige panacees aan te wijzen. Wie in een open economie een aantal doelstellingen tegelijk wil bevorderen, daarbij ten dele recente ontwikkelingen moet ombuigen en tegelijk rekening moet houden met geschakeerde opvattingen, kan niet uitkomen bij een eenvoudige receptuur. (Overigens was ook bijvoorbeeld het Keynesiaanse instrumentarium in de praktijk ingewikkelder dan vaak wordt gedacht of in leerboeken wordt voorgesteld; dat heeft onder meer de bestedingsbeperking van 1958 laten zien). In de nota wordt geen blauwdruk gegeven, wordt de nieuwe materie omzichtig benaderd en wordt het niet voorgesteld alsof het gehele veld te overzien zou zijn. Niet alles kan worden geregeld en zeker wordt afgezien van een streven naar een centraal geleide economie, gesteld al dat die mogelijk zou zijn. Met de grenzen van de groei worden ook die van het beleid zelf zichtbaar. De veelzijdigheid en de ingewikkeldheid van selectieve groei leiden tevens tot de volgende punten.

Ten eerste wordt veel aandacht geschonken aan bevordering van het inzicht, onder meer met betrekking tot het facettenbeleid. Het zou de overzichtelijkheid hebben bevorderd en het onderzoek gediend als een samenvattende lijst van onderzoeksprojecten was opgenomen, bij voorkeur met een zekere prioriteitenvolgorde.

Ten tweede worden de onderlinge rangorde van en de mogelijkheid van conflicten tussen de beleidsdoelinden aan de

1) *Selectieve groei*, een uitgave van het Wetenschappelijk Bureau PPR, 1975.

2) Vgl. hieromtrent ook de beschouwing over de nota van C. J. van Eijk in *ESB* van 14 juli jl.

orde gesteld. De nota doet het voorkomen alsof continuïteit, groei en de verschillende facetdoelstellingen (milieu enz.) alle nevenschikt zijn. Dit lijkt me niet juist. Zoals gezegd hebben de bevordering van werkgelegenheid en welvaarts-groei duidelijk prioriteit gekregen, zij het dat meer dan vroeger met de al genoemde facetten wordt rekening gehouden.

Minder expliciete aandacht is er, ten derde, voor de discriminatoire werking van een selectief groeibeleid. Toch is die er duidelijk. Ook al wordt geen uitgebalanceerd bedrijfstakkenprogramma voorgesteld, toch zal de ene tak in de praktijk boven de andere worden bevoordeeld, bijvoorbeeld uit hoofde van werkgelegenheids-groei. Ook wordt onder andere voorgesteld grote investeringsprojecten vanuit hetzelfde motief op een speciale manier te behandelen en zwaarder te subsidiëren dan kleinere. Naast conflictuerende doelstellingen en opvattingen zijn er dito belangen. Nu was ook bijvoorbeeld de orthodoxe conjunctuurpolitiek allerminst sector- of regio-neutraal, maar de selectiviteit versterkt dit uiteraard nog.

Ten vierde wordt duidelijk gemaakt dat selectieve groeipolitiek een experimenteel karakter heeft. Op grond van complexiteit en onbekendheid van de materie zijn niet alleen onderzoek en overleg nodig, maar ook experimenten. Soms worden deze in de nota expliciet genoemd (bijvoorbeeld ten aanzien van vervroegde pensionering en medezeggenschapsvormen), maar in feite geldt dit op meer plaatsen en ook voor het nieuwe investeringsbeleid.

Al met al zijn de „klassieke” vijf of zes *doelstellingen van sociaal-economische politiek* gewijzigd. Economische groei is selectieve groei geworden, met een aantal simultane doeleinden. Volledige werkgelegenheid is uitgebreid met volwaardige en regionaal redelijk gespreide werkgelegenheid. De redelijke inkomensverdeling was al eerder in de *Interimnota inkomensbeleid* geconcretiseerd tot een genuanceerde nivelleringsdoelstelling. Beperking van de inflatie is gebleven, evenals een geamendeerd betalingsbalansevenwicht, maar vooral deze laatste doelstelling is onder invloed der omstandigheden naar de achtergrond gedrongen. Met andere woorden, er is aangevuld, geconcretiseerd en genuanceerd. Dit alles in het kader van een economische orde die wordt aangeduid als „georiënteerde markteconomie”, waarin de externe effecten van het particuliere economische handelen steeds meer aandacht krijgen en door het beleid worden beïnvloed.

De arbeidsmarkt

Zo er één doelstelling is die door de hele nota heen als primaire moet worden aangemerkt, dan is dat volledige en volwaardige werkgelegenheid: behoud van bestaande en creatie van nieuwe arbeidsplaatsen, alsmede verbetering van de kwaliteit van deze arbeidsplaatsen.

Wat de *volledige werkgelegenheid* betreft, is de achterliggende analyse nu wel bekend. De recente ontwikkelingen die tot omvangrijke en ten dele verstopte werkloosheid hebben geleid, worden in de nota nog eens helder samengevat.

Wat betreft het op volledige werkgelegenheid gerichte beleid valt op dat de stimulering van investeringen een zeer centrale plaats heeft gekregen. Investeringsprojecten blijken volgens berekeningen het hoogste rendement aan arbeidsplaatsen op te leveren per bestede overheidsgulden; ze vergroten bovendien naast de werkgelegenheid ook de productiecapaciteit. Juist ook met het oog op de werkgelegenheidsbevordering is het voorgestelde investeringsbeleid niet globaal, maar gericht. Bij de concrete steunverlening zal het aantal te scheppen arbeidsplaatsen een belangrijk criterium zijn (daarnaast speelt de bevordering van de facetdoelstellingen in dit verband een rol). In een groeibeleid dat selectief wil zijn, kan niet met globale maatregelen worden volstaan.

Naast het vernieuwde investeringsbeleid worden ter vergroting van de werkgelegenheid ook de volgende, al bekende, instrumentpakketten aangewend:

- matiging van de arbeidskostenstijging, onder meer via subsidiëring van loonkosten;
- beperking van de groei van de collectieve sector (1%-norm);
- arbeidsmarktpolitiek in de ruime zin (zoals uiteengezet in de werkgelegenheidsnota's en nu nog wat nader uitgewerkt).

Te zamen ontstaat zodoende een toch wel indrukwekkend geheel van maatregelen, dat bovendien gunstig werkt uit hoofde van inflatiebestrijding. Toereikend om full employment rond 1980 te bereiken is het beleid intussen niet; laat staan dat een situatie van lichte overemployment wordt bereikt, waarvan in de nota wordt gesuggereerd dat deze eigenlijk de voorkeur zou verdienen met het oog op de inschakeling van zwakke groepen op de arbeidsmarkt (blz. 190/191).

Twee dingen vallen nog op. Ten eerste overweegt bij de behandeling van de werkgelegenheid opnieuw het macro-niveau (met inbegrip van regionale aspecten) en wordt het meso-niveau stiefmoederlijk bedeeft. Ten tweede wordt een andere verdeling van bestaande werkgelegenheid wel erg kort afgedaan. Een grondiger analyse dan de enkele regels op blz. 200 was op zijn plaats geweest, waarvan dan tevens een uitgebreider programma dan alleen experimenteren met vervroegde pensionering het gevolg had kunnen zijn. Dat de regering „creatie van arbeidsplaatsen in deeltijd grotere aandacht zal schenken” is een schrale troost. Overigens lijken mij de conclusies dat een onvoorwaardelijk recht op inkomen (nog) onhaalbaar is en dat arbeidstijdverkorting noodzakelijk inkomensvermindering met zich brengt, wel juist.

Wat betreft de deeltijdwerk zou de overheid als werkgever zelf het voorbeeld dienen te geven. Dit geldt trouwens voor het hele terrein van de *kwaliteit van de arbeid*, waaraan in de nota veel aandacht wordt geschonken. De volwaardigheid van de werkgelegenheid wordt steeds in één adem genoemd met de volledigheid en daarvoor is in een tijd van werkloosheid een zekere moed nodig. In feite zou men hier, evenals ten aanzien van milieu enz., van een beleids*facet* kunnen spreken dat tot een apart geformuleerde doelstelling leidt. Een deel van de welvaarts-groei zal aan kwaliteitsverbetering van de arbeidsplaats moeten worden besteed. Ook bij de stimulering van de investeringen zal dit facet een rol spelen.

Het gaat bij deze kwaliteit (ook genoemd de „sociale doelmatigheid van de arbeidsplaats”, een weinig verhelderende nieuwe term) vooral om een viertal aspecten: beloning en werktijden; kwaliteit van de arbeidsomstandigheden; kwaliteit van de arbeid zelf; en democratisering. De beschouwingen hieromtrent in de nota zijn belangwekkend, al ligt de sterkte begrijpelijkerwijs vooralsnog meer in de analyse dan in de beleidsvoorstellen. De verschillende elementen en de knelpunten komen in kort bestek aan de orde en tevens wat er op deze terreinen al gebeurt. Daarbij wordt verwezen naar de nota inkomensbeleid voor het vraagstuk van de loonverhoudingen en naar het wetsontwerp inzake de ondernemingsraden wat de democratisering betreft. Op onderzoek en experimenten wordt aangedrongen, terecht omdat hier een ten dele een nog weinig verkend gebied wordt betreden waarvoor het beleid wel kaders kan scheppen, maar waarvoor de invulling grotendeels aan de uitvoerende praktijk moet worden overgelaten. Door de voorzichtige aanpak worden ook geen overdreven verwachtingen gewekt en inderdaad stuit wat genoemd wordt de „humanisering van de arbeid” natuurlijk op technische en menselijke grenzen: veel werk blijft vervelend en ook aan inspraak komt een eind. De winst lijkt vooral daarin te liggen, dat in het kader van het economisch structuurbeleid de kwaliteit van de arbeid een volwaardige plaats heeft gekregen. De overheid zal de kwaliteitsverbetering steunen en stimuleren, hopelijk — zoals gezegd — ook in haar hoedanigheid als werkgever.

In tegenstelling tot wat veelal het geval is, komt in de nota naast de vraag ook het *aanbod van arbeid* apart aan de orde.

Opnieuw kan daarbij worden onderscheiden tussen kwantitatieve en kwalitatieve aspecten. Kwantitatief valt een duidelijke deuk waar te nemen in de groei van het arbeidsaanbod in de jaren zeventig (versnelde uittreding en vertraagde intreding, mede onder invloed van de werkloosheid). Na 1980 mag weer een grotere toeneming worden verwacht. Dan zal dus de behoefte aan werkgelegenheidsstijging nog groter worden. Kwalitatief gezien wordt de bekende niveauperhoging naar voren gehaald; het opleidingspeil van de beroepsbevolking is sneller gestegen dan dat van de arbeidsplaatsen.

Vraag en aanbod te zamen vormen de *arbeidsmarkt*. De beschouwingen in de nota monden dan ook uit in een analyse van de arbeidsmarkt als geheel en meer in het bijzonder van de (on)evenwichtigheden op deze markt. Het prijsmechanisme speelt door de starre loonstructuur en de geringe reactie op loonverschillen een ondergeschikte rol. Het beleid is er dan ook op gericht om — naast kennis — andere evenwichtsbrengende mechanismen te bevorderen. Daarmee wordt het bekende terrein van de arbeidsmarktpolitiek betreden, waarop de nota weinig nieuws meer kan bieden.

Zeer veel aandacht wordt geschonken aan „kansarme” en moeilijk plaatsbare groepen op de arbeidsmarkt. Deze kansarmen (als hoedanig zonder veel kwantitatief bewijs worden genoemd ouderen, jongeren, gehuwde vrouwen, minder geschikten, Surinamers en Antillianen) ondervinden per definitie de zeefwerking van de arbeidsmarkt meer dan anderen. Zonder met zoveel woorden de duale arbeidsmarkttheorie te onderschrijven 3), wordt in de analyse wel een grote nadruk gelegd op de segmentering van de markt. De oude „non-competing groups” komen de laatste tijd in nieuwe gedaante weer naar voren en de nota toont zich in dit opzicht trendgevoelig. De maatregelen die worden aangewend ter verbetering van de positie van de marginale groepen zijn overigens wat mager. Her- en bijscholing en 30% loonkostenregeling (subsidie) blijven eigenlijk het enige. Toch is, opnieuw, de aandacht voor meer kwalitatieve aspecten verheugend. De veelzijdigheid van de vraagstukken rond de aanwending van menselijke arbeid komt goed uit de verf.

Overleg

De georiënteerde markteconomie is tevens gemengde economie en overlegeconomie. Het ingewikkelde netwerk van relaties tussen de economische beslissingscentra — overheid, organisaties, ondernemingen — komt in de nota duidelijk tot uiting en het wordt via de nieuwe beleidsmaatregelen, onder andere op het vlak van de investeringen, nog nader bepaald. Een letterlijke menging tussen overheid en bedrijfsleven ontstaat bijvoorbeeld op het vlak van de financiering (deelnemingen, gerichte steun) en van overeenkomsten voor bepaalde projecten (herstructurering, „speerpunten”). De nota draagt materiaal aan voor een gedegen beschouwing over onze economische orde.

Ook het overlegkarakter, waarvan de nota sterk is doortrokken, accentueert de menging en vormt als het ware de keerzijde van een toenemende overheidsbemoeienis. Zo goed als de overheid gedecentraliseerde particuliere beslissingen mee stuurt, zo treedt omgekeerd een beïnvloeding op van het beleid door de private sector.

Op dit terrein heeft de nota overigens weinig nieuws te bieden en zij is vooral in twee opzichten teleurstellend. Ten eerste was er juist in het kader van een heroriëntering van het structurele beleid plaats geweest voor een grondige bezinning op de mogelijkheden en uiteindelijke draagwijdte van het overleg en die bezinning wordt niet gegeven. Hoe staat het met de bereidheid tot overleggen, met de achterbanbindende kracht van centraal overleg, met de mogelijkheid tegen adviezen in beleid te voeren? En ook is er het belangwekkende dilemma van een beleid dat soepel wil meedenken, mee-experimenteren en zich laten adviseren, maar dat ander-

zijds rechtszekerheid moet bieden. De nota spreekt zich over dit soort wezenlijke vraagstukken niet uit en signaleert zelfs nauwelijks enig probleem in dit veld.

Ten tweede is er de vaagheid omtrent het overleg op meso-niveau. Op macro-niveau lijkt weinig behoefte te bestaan aan nieuwe overlegkaders. De SER speelt hier nog altijd een centrale rol en zal bijvoorbeeld omtrent de uitgangspunten en bij de toepassing van de nieuwe investeringsregeling adviseren (blz. 25); door de hele nota heen worden trouwens vele aanvragen voor SER-adviezen vermeld. Naast de SER en eventueel de Stichting van de Arbeid bestaat op het nationale vlak ook de mogelijkheid voor de regering zich rechtstreeks tot de centrale vertegenwoordigers van het bedrijfsleven te richten. Nieuw is alleen de instelling van een adviescollege voor de minister van Economische Zaken, bestaande uit een beperkt aantal personen voornamelijk afkomstig uit werkgevers- en werknemerskringen, dat „adviseert over de ontwikkeling van de economische structuur” (blz. 175). De huidige minister van Economische Zaken acht zijn ervaringen opgedaan met soortgelijke commissies (energiebeleid) kennelijk gunstig.

Op meso-niveau ligt het anders. „Versterking van het overleg zowel binnen bedrijfstakken als tussen bedrijfstak en overheid” wordt aangewezen geacht (blz. 241). Maar de organen ontbreken hier en de nota doet geen poging ze te scheppen of zelfs maar te omschrijven. Er wordt eigenlijk gewacht op een „organische groei”, die echter makkelijk tot wildgroei kan leiden. Overleg met het bedrijfsleven moet volgens de nota voorafgaan aan het presenteren van gedetailleerde vormen van bedrijfstakoverleg. Dit overleg en de gedachtevorming zou echter stellig zijn bevorderd indien de regering zelf wat duidelijker stelling had genomen. Een afweging van voor- en nadelen van verschillende typen organen was zeker mogelijk en wenselijk geweest. Op grond daarvan had dan een voorlopige keuze gemaakt kunnen worden, bijvoorbeeld voor „lichte schappen” zonder verordenende bevoegdheden. De wenselijkheid van systematisering van het meso-beleid, waarop al is gewezen, geldt evenzeer voor de overlegkaders, die nu veelal op min of meer ad-hoc-basis ontstaan.

Slotoordeel

De Economische structuurnota zit goed in elkaar. Ze bevat heldere analyses, is terecht genuanceerd, biedt een basis voor overleg en nodigt uit tot creatief meedenken. De te hoge verwachtingen van sommigen konden niet worden ingelost, een blauwdruk voor een gezonde economische structuur wordt niet gegeven, noch een nieuwe economische orde aangekondigd. Wel wordt een vrij volledig overzicht geboden van belangrijke elementen en hun samenhangen en van oud en nieuw beleid. Reacties in de zin van „alles blijft bij het oude” en nog sterker van „eenzijdig streven naar bevoogding en ingrijpigheid” zijn misplaatst. De sociale aspecten worden zeker niet verwaarloosd; eerder is de zorg voor de werkloosheid (volledig en volwaardig) andere zaken enigszins gaan overwoekeren.

Leemten zijn er wel. Deze lijken mij vooral te liggen op het meso-niveau, dat van de bedrijfstakken, zowel wat betreft de analyse als het beleid als de overlegkaders. Ook is de kwantitatieve informatie nog gebrekkig 4), en ontbreekt soms diepgang en durf om nieuwe wegen in te slaan. Als geheel genomen vormt de nota echter een belangwekkende prestatie, die wat optimistischer kan stemmen over de oplossing van onze economisch-structurele vraagstukken.

C. de Galan

3) Vgl. voor een Nederlandse beschouwing bijv. A. Mok in zijn preadvies voor de Vereniging voor de Staathuishoudkunde 1975.

4) Dit zal wel verbeteren als binnenkort *De Nederlandse Economie in 1980* door het CPB wordt uitgebracht.

Medezeggenschap en organisatieverandering

DRS. G. R. M. SCHOLTEN

Naar aanleiding van het voornemen van het kabinet-Den Uyl om door middel van een aantal experimenten de medezeggenschap van werknemers in arbeidsorganisaties te stimuleren, is er een evaluatiestudie uitgevoerd met de volgende kernpunten: in hoeverre leiden processen van organisatieverandering zoals invoering van werkstructurering en werkoverleg tot toeneming van medezeggenschap en welke aspecten van deze processen kunnen hiervoor bepalend worden geacht? In dit artikel geeft Drs. G. R. M. Scholten enige resultaten van deze studie weer. De auteur is projectmedewerker bij de Stichting Interuniversitair Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek (SISWO).

Inleiding

Dit artikel is een samenvatting van de belangrijkste bevindingen van een evaluatiestudie van processen van organisatieverandering van het type „werkstructurering” en „werkoverleg” 1). Aanleiding tot de evaluatiestudie was het voornemen van het kabinet-Den Uyl om door middel van een aantal experimenten de medezeggenschap van werknemers in arbeidsorganisaties te stimuleren. Voordat de experimenten van start zouden gaan, werd het zinvol geacht een evaluerende studie te laten verrichten van de verandingsprocessen, die vanaf de jaren zestig in het Nederlandse bedrijfsleven werden gehouden. De hier nog betrekkelijk jonge traditie om te zoeken naar mogelijkheden om wijzigingen aan te brengen in het samenwerkingspatroon binnen arbeidsorganisaties gaf een aantal verschillende benaderingswijzen te zien, die — zeer globaal — uiteenvallen in twee soorten: een benaderingswijze richt zich vooral op de taak, de andere meer op de communicatie tussen hiërarchische niveaus. Een interessant aspect aan de opdracht lag in de verkenning van de mogelijkheid om verschillende benaderingswijzen van medezeggenschapsvergroting van werknemers te integreren.

Twee soorten van organisatieverandering, waaraan betrekkelijk gemakkelijk labels als „medezeggenschap” of „democratie” worden toegekend zijn *werkstructurering* en *werkoverleg*. Werkstructurering is gericht op het wijzigen van de werkorganisatie. Een dergelijke herstructurering kan betrekking hebben op de relatie tussen de individuele werker en zijn taak, maar ook op de coördinatie van het werk of de omstandigheden waaronder en de situatie waarin het werk wordt verricht.

Een aantal vormen van werkstructurering worden doorgaans onderscheiden 2).

- *Taakwisseling* (jobrotation). De leden rouleren over verschillende taken. De roulatie zal veelal taken van hetzelfde — uitvoerende — niveau betreffen.
- *Horizontale taakverruiming* (cyclusverlenging) houdt een herstructurering van taken in en wel zodanig, dat door bundeling van oorspronkelijk gescheiden taken in één taak een vergroting van het taakdomein ontstaat.
- *Verticale taakverruiming* houdt een herstructurering van de taak in, waardoor coördinerende elementen worden toegevoegd. Als gevolg hiervan zullen veelal de taken van bazen zich minder op de interne en meer op de externe afstemming richten.
- *Groepstaak* Individuele taken worden gebundeld tot een groepstaak. De groep verzorgt de interne afstemming. Men spreekt in dit vervand ook wel van „autonome groepen”.

Werkoverleg beweegt zich op het vlak van de communicatie tussen twee of meer hiërarchische niveaus. Afhankelijk van de wijze waarop de participanten in het overleg zijn betrokken, kan men in werkoverleg een aantal varianten onderscheiden 3):

- *vertegenwoordigend*: uit potentiële participanten worden vertegenwoordigers gekozen, die aan het overleg deelnemen;
- *roulerend*: de participanten in het overleg rouleren, zodat voortdurend wisselingen in de samenstelling van de deelnemers aan de overlegprocessen optreden;
- *directe participatie*: alle werknemers zijn ook betrokken bij het overleg.

In de onderhavige studie wordt aan de hand van een analyse-schema nagegaan in hoeverre er inderdaad sprake was van medezeggenschap in 25 gevallen van werkstructurering en werkoverleg.

Probleemstelling en analyseschema

De probleemstelling van deze evaluatiestudie was vooral gericht op de vraag in hoeverre processen van organisatieverandering als werkstructurering en werkoverleg tot toeneming van medezeggenschap leiden en welke aspecten van deze processen daarvoor bepalend kunnen worden geacht.

1) G. R. M. Scholten, *Medezeggenschap en organisatieverandering*, COP/SER, 1975.

2) G. R. M. Scholten, t.a.p., blz. 13,14.

3) G. R. M. Scholten, t.a.p., blz. 14.

Medezeggenschap wordt aangeduid als de mate waarin de betrokken leden van de arbeidsorganisatie over de mogelijkheden beschikken om hun „definitie van de situatie” tot gelding te brengen. Hiermee wordt bedoeld op de wijze, waarop werknemers het werk en de context waarin het geplaatst is, ervaren. Medezeggenschap wordt dus opgevat als kenmerk van de instrumentering waarmee de leden van de arbeidsorganisatie trachten hun problemen op te lossen.

De vraag naar de effecten van organisatieveranderingen op de medezeggenschap van werknemers is gespecificeerd naar de *mate*, waarin sprake kan zijn van medezeggenschapstoename, waarbij de categorieën „geïnformeerd worden”, „gehoord worden” en „(mee)beslissen” werden gehanteerd. Daarnaast werd gekeken naar de *reikwijdte* van de medezeggenschapstoename d.w.z. op welke gebieden deze betrekking had. De vaststelling van de mate van medezeggenschap en de gebieden waarop deze betrekking heeft, werd verder aan de hand van een drietal gezichtspunten belicht.

In de eerste plaats werd gekeken naar de aard van de *beleidsvoering* ten aanzien van de organisatieverandering. Omdat de introductie van wijzigingen in het samenwerkingspatroon binnen de arbeidsorganisatie centraal staat, is de vraag van belang in hoeverre een duidelijk herkenbaar beleid ten aanzien van de veranderingsprocessen werd gevoerd. Het gaat dan vooral over zaken als: duidelijke probleem- en doelstelling, afwegen van voor- en nadelen bij de middelenkeuze, het uitwerken van een actieprogramma, de kwaliteit van de uitvoering en bewaking van het procesverloop, evaluatie en terugkoppeling. Beleid kan als evenwichtig worden beschouwd naarmate het meer van bovenstaande kenmerken laat zien.

Een tweede gezichtspunt van waaruit naar de veranderingsprocessen werd gekeken, is dat van de *participatie*. Dit betreft de vaststelling welke leden van de arbeidsorganisatie in welke mate betrokken zijn geweest in de diverse beleidsfasen: probleemsignalering, initiatiefneming, procesvoorbereiding en -uitvoering.

Tot slot werd aandacht besteed aan een derde gezichtspunt: de *structurering van sociale relaties*. Werkstructurering en werkoverleg beïnvloeden de bestaande samenwerkingspatronen in arbeidsorganisaties. De competentieverdeling langs functionele en hiërarchische lijnen wordt in meer of mindere mate beïnvloed. Aan werknemers en leiding is een bepaalde mate van zeggenschap op bepaalde gebieden toegekend, die een min of meer „bevoren” karakter draagt en duidelijkheid brengt in de sociale relaties. Organisatieveranderingen kunnen voor de bestaande relaties en verwachtingspatronen onduidelijkheden scheppen. Het is daarom van belang aandacht te besteden aan de wijze waarop en de mate waarin de gevolgen van de nieuwe situatie voor de bestaande competenties worden verwerkt. Naarmate duidelijker afspraken over bevoegdheden worden gemaakt, zal het voor de participanten duidelijker zijn hoe de nieuwe verhoudingen komen te liggen. Er kan dan tevens worden voorkomen, dat oude en nieuwe situatie door elkaar heen gaan lopen, hetgeen een nadelige invloed op het procesverloop zou kunnen hebben.

Effecten van werkstructurering en werkoverleg

De introductie van nieuwe samenwerkingspatronen kan spanningen oproepen, die kunnen leiden tot het terugvallen op de oude situatie. Uit de bestudeerde processen blijkt, dat *continuïteit* niet een vanzelfsprekende zaak is. Vooral werkoverlegprocessen bleken nogal eens in een impasse (3 gevallen) te verkeren of na verloop van enige tijd stopgezet te worden (7 gevallen). In de procesverslagen waren daarvoor redenen opgegeven als: „gebrek aan onderwerpen” (nadat aanvankelijk een aantal problemen waren opgelost); „prioriteit van productie” e.d. Het beeld ten aanzien van de con-

tinuïteit van werkstructureringsprocessen is aanzienlijk gunstiger 4). Vrijwel alle bestudeerde werkstructureringsprocessen vonden doorgang totdat de nieuwe werkorganisatie zich had „vastgezet” in de afdeling. Dat dit beeld gunstiger is dan dat van werkoverlegprocessen is in zekere zin niet verwonderlijk; het is immers zo, dat werkstructureringsprocessen een beperkte looptijd hebben en dus tot afronding kunnen worden gebracht. Werkoverlegprocessen hebben in principe een onbeperkte duur en zijn daarom kwetsbaarder wat betreft de continuïteit. Bovendien zijn werkoverlegprocessen veel meer aan het afdelingskader „opgehangen”, waardoor de persoonsgebondenheid sterker is 5).

Effecten van de bestudeerde processen waren terug te vinden op een aantal gebieden. In het algemeen was een verbetering van het produktiviteits- en efficiency-niveau en een daling van ziekteverzuim- en verloopcijfers te constateren 6). Bovendien leidden de veranderingsprocessen veelal tot beleidsbeslissingen, die concrete verbeteringen inhielden. Werkoverlegprocessen beïnvloedden vooral het personeelsbeleid, de werkstructureringsprocessen vooral de taakorganisatie.

De effecten op de medezeggenschap — voor zover sprake is van continuïteit — zijn minder ingrijpend. Bij werkoverlegprocessen neemt weliswaar de mate van medezeggenschap van werknemers toe van „geïnformeerd” naar „gehoord worden” en wordt de informatie verbeterd. De toename van zeggenschap ligt echter nooit op het niveau van „(mee)beslissen”. Dit zou kunnen betekenen, dat het werkoverleg voor werknemers en leiding in de eerste plaats de betekenis heeft van het stellen van problemen, die men in de arbeidsorganisatie ervaart zonder dat dit binnen het kader van het werkoverleg tot besluitvormingsprocessen leidt, waarop ook werknemers veel invloed kunnen uitoefenen.

Wat de reikwijdte van de medezeggenschap in werkoverlegprocessen aangaat, kon worden geconstateerd dat niet alle onderwerpen bespreekbaar waren. In de meeste gevallen werden onderwerpen buiten het werkoverleg gehouden en werd het werkoverleg vooral beperkt tot problemen rond de taak, taakomstandigheden en taakorganisatie.

Werkstructureringsprocessen vertonen een bepaald niet gunstiger beeld. Niet alle vormen van werkstructurering doen de medezeggenschap van werknemers toenemen; alleen verticale taakverruiming en groepswerk leiden tot verruiming van de beslissingsbevoegdheid en daarmee tot toename van de mate van medezeggenschap van werknemers. Daarbij moet echter wel worden bedacht, dat deze verruiming nauwelijks een vergroting van de reikwijdte van de medezeggenschap inhoudt, omdat alleen de taak, taakorganisatie en taakomgeving in het geding zijn. Het overgrote deel van de bestudeerde werkstructureringsprocessen zou men dan ook beter kunnen aanduiden met „taakstructureringsprocessen”.

De bestudeerde processen van organisatieverandering laten dus wel enige verschuivingen in de zeggenschapsverhoudingen zien, maar deze zijn qua mate en qua reikwijdte aan beperkingen gebonden. In de komende paragraaf willen we enige achtergronden bespreken van de beperkte effecten van processen van organisatieverandering op de medezeggenschap 7).

4) Ook Kuipers komt tot deze conclusie. Zie J. H. Kuipers, *Verantwoordelijkheidsverruiming in de directe werksituatie*, SWI/VU, 1972, blz. 24.

5) J. H. Kuipers, o.c., blz. 31.

6) De conclusies van Van der Does de Willebois wijzen in dezelfde richting. Taakroulatie, horizontale en verticale taakverruiming leiden veelal tot verbeteringen in produktiviteit, kwaliteit en instelling van werknemers. J. L. J. M. van der Does de Willebois, *Werkstructurering als organisatieontwikkeling*, deel 1, NV Philips' Gloeilampen fabrieken, Eindhoven, 1968, blz. III.

7) Zie ook Kuipers' terughoudendheid t.a.v. de betekenis van werkoverleg en werkstructurering voor „industriële democratie”. J. H. Kuipers, t.a.p., blz. 39.

Enige achtergronden van de effecten op de medezeggenschap van werknemers

De geringe effecten van de veranderingsprocessen op de medezeggenschap corresponderen met de geringe mate van *participatie* van werknemers in de voorbereidings- en uitvoeringsfase van het proces. Dit is al heel duidelijk bij de signalering van het probleem, dat aanleiding geeft om een veranderingsproces op gang te brengen. Deze problemen — die vrijwel nooit op het gebied van de medezeggenschap van werknemers liggen 8) — worden door het management gesignaleerd. Duidelijk is hierbij dat in de probleemsigalering door het management het werknemersgedrag nadrukkelijk aan de orde is. De gesignaleerde problemen als produktiviteits- en efficiency-niveau, motivatie e.d. zijn verwijzingen naar het werknemersgedrag; het initiatief wordt genomen om dat gedrag te beïnvloeden door organisatieverandering.

Participatie van werknemers in de voorbereidingsfase van zowel de werkoverleg- als de werkstructureringsprocessen is in alle bestudeerde gevallen afwezig. Het management houdt zich bezig met de formulering van probleem- en doelstelling en de keuze van de organisatorische middelen. Het roept daarbij vaak de steun in van sociaal-wetenschappelijke onderzoekers. In de voorbereidingsfase worden dus belangwekkende besluiten genomen ten aanzien van het veranderingsproces en daaraan nemen slechts weinig leden van de arbeidsorganisatie deel. Daarmee ontstaat het probleem in de uitvoeringsfase de werknemers tot participatie uit te nodigen; wat betreft deze fase zijn er verschillen tussen beide soorten veranderingsprocessen.

Wat de *werkstructureringsprocessen* betreft, is in de procesverslagen vrijwel nooit iets te vinden over participatie van werknemers. Dit is waarschijnlijk te wijten aan de geringe betekenis van werknemersparticipatie in de uitvoeringsfase. Werkstructureringsprocessen bieden kennelijk nauwelijks een voor werknemers geschikt kader om hun problemen in te brengen 9). *Werkoverlegprocessen* laten in dit opzicht een gunstiger beeld zien. Er bestaan mogelijkheden voor werknemers om hun problemen in te brengen; werknemers worden gehoord en beter, althans meer, geïnformeerd. De participatiegraad mag zeker niet worden overschat, omdat de leiding beperkingen aanbrengt in het onderwerpenscala, dat aan de orde mag komen. Onderwerpen die bijv. te maken hebben met primaire, maar ook met secundaire arbeidsvoorwaarden worden buiten het werkoverleg gehouden onder verwijzing naar de cao. De reikwijdte van de medezeggenschap tijdens de uitvoering van de veranderingsprocessen is dus aan beperkingen onderhevig. Daarnaast blijken tijdens het veranderingsproces de prioriteiten van werknemers en leiding verschillend te liggen. Kenmerkend is dat in een aantal processen chefs klagen over de aard van de onderwerpen, die werknemers inbrengen, terwijl werknemers het gevoel hebben dat er niet naar hen wordt geluisterd. Verder wordt de participatiegraad van werknemers in de uitvoeringsfase beperkt, omdat in een aantal gevallen vertegenwoordigingsystemen worden gebruikt. Dit heeft tot gevolg dat niet alle werknemers hun problemen aan de orde kunnen stellen. Dit te meer, omdat in die gevallen, waar vertegenwoordigende systemen worden gehanteerd, geen sprake is van een goede relatie met de achterban.

Een geringe participatiemogelijkheid bij de voorbereiding voor werknemers kan leiden tot wantrouwen en non-participatie in de uitvoeringsfase en daarmee tot slechts geringe effecten op de medezeggenschap. Een tweede gezichtspunt van waaruit in de evaluatiestudie naar veranderingsprocessen is bekeken, was de wijze van *structurering van sociale relaties* binnen het veranderingsproces. Wat de *werkoverlegprocessen* aangaat, worden in enige mate afspraken gemaakt over agendering, verslaglegging, frequentie en plaats van bijeenkomst e.d. Bij *werkstructureringsprocessen* ontbreken deze in vrijwel alle gevallen geheel, omdat de participatie van de werknemers niet wordt gestimuleerd.

Voor beide soorten van veranderingsprocessen geldt, dat geen garanties aan de betrokken werknemers worden gegeven met betrekking tot werk- en loonzekerheid. Vooral bij werkstructurering is dit opvallend, omdat hier ingrepen in de taak kunnen worden verwacht.

Een tweede punt bij de inrichting van de sociale relaties binnen het veranderingsproces heeft te maken met de verhouding tussen de directe werksituatie, waar de organisatieverandering start, en andere posities in en rond de arbeidsorganisatie. Processen van organisatieverandering roepen veel problemen op, die het niveau van de directe werksituatie te boven gaan. In het algemeen spelen echter zowel werkoverleg- als werkstructureringsprocessen zich geïsoleerd af. Dit isolement geldt ten aanzien van de ondernemingsraad en de vakbeweging, maar ook de andere hiërarchische niveaus in de arbeidsorganisatie. Wat dat laatste aangaat is het kennelijk zo dat problemen in de arbeidsorganisatie op het laagste niveau ter oplossing worden gezocht, terwijl mag worden verwacht, dat deze door de hele organisatie bestaan 10). Onduidelijkheid van de sociale relaties rond het veranderingsproces vergroot voor de werknemers de onzekerheid en dit uit zich veelal in wantrouwen. Voor de leiding kan onduidelijkheid van sociale relaties rond de verandering de betekenis hebben van het „zich niet vastleggen”, waardoor de mogelijkheid wordt opgehouden om terug te vallen op de oude situatie.

Een derde punt betreft het gevoerde *beleid*. Van een duidelijk en herkenbaar beleid was eigenlijk alleen sprake, indien sociaal-wetenschappelijke onderzoekers daarbij betrokken waren. Zij formuleerden meestal een probleem- en een doelstelling, verrichtten onderzoek en evaluaties en bewaakten het procesverloop. Vanzelfsprekend heeft dit niet alleen te maken met de zorg voor het procesverloop, maar ook met de status van wetenschappelijk experiment, dat vaak aan het veranderingsproces werd toegekend. De wetenschappelijke status vergt zelf al een probleemstelling, onderzoek, bewaken van condities enz. Wanneer geen of slechts zijdelingse sociaal-wetenschappelijke begeleiding bij het veranderingsproces aanwezig was, bleek er van een enigzins duidelijk beleid nauwelijks sprake. Dat wil uiteraard nog niet zeggen, dat geen beleid werd gevoerd, wel, dat het impliciet werd gehouden. De onherkenbaarheid van een duidelijk beleid kan voor de werknemers de betekenis hebben van onduidelijkheid die gemakkelijk bijdraagt tot wantrouwen. Voor middel- en lager management leidt het ontbreken van handgrepen tot onzekerheid en als gevolg daarvan een geneigdheid tot een afhoudende opstelling. Voor de (top)leiding kan een onduidelijk beleid een strategisch voordeel hebben. Het houdt mogelijkheden open om terug te vallen op de oude situatie, indien haar interpretatie van de gevolgen van het veranderingsproces ongunstig is.

De inbreng van de sociale wetenschappen

De beperkingen in de participatie van werknemers in processen van organisatieverandering hebben direct te maken met het voortdurend eenzijdige initiatief van de leiding in de

8) De aanleiding lag in de meeste gevallen in problemen in de sfeer van produktiviteit, efficiency en arbeidsmarkt. Zie ook J. H. Kuipers, t.a.p., blz. 14-15 en J. J. Ramondt, *Bedrijfsdemocratisering zonder arbeiders*, Alphen aan den Rijn, 1974, blz. 181.

9) Dit is des te meer opvallend, omdat door werkstructurering de verantwoordelijkheden anders komen te liggen. Gevolgen voor onder meer de beloningsverhoudingen (zie Van der Does de Willebois, t.a.p., blz. V) worden meestal niet in het veranderingsproces betrokken.

10) Het is overigens opvallend, dat in de geschiedenis van het denken over organisaties en organisatieverandering steeds weer de geneigdheid blijkt om de aandacht op de laagste hiërarchische niveaus te richten. Zie voor een helder overzicht: D. Silverman, *The theory of organizations*, Londen, 1970, blz. 26-125.

diverse procesfasen. Voor het oplossen van haar problemen roept de leiding vaak de hulp van sociaal-wetenschappelijke deskundigen in. Hierdoor ontstaat een coalitie waarin de laatsten vooral een functie vervullen in de versterking van de legitimering van het management. Het is niet verwonderlijk, dat onderzoekers door werknemers nogal wantrouwend worden bekeken 11).

In het nu volgende willen we vooral de betrokkenheid van de sociaal-wetenschappelijke onderzoekers belichten, omdat, zoals zal worden aangetoond, ook zij in de bestudeerde gevallen beperkingen aanbrengen in de participatiemogelijkheden van werknemers door het gebruik van bepaalde theoretische uitgangspunten en methoden.

De voorbereidingsfase van een proces van organisatieverandering wordt gekenmerkt door onderhandelingen over de condities van het proces van verandering, waarin de onderzoekers en de beleidsvoerders hun zienswijze op de situatie inbrengen. Omdat het in de bestudeerde gevallen gaat om de mobilisering van de leden van de arbeidsorganisatie op het niveau van de directe werksituatie, worden in de voorbereidingsfase de condities bepaald waaronder de mobilisering tot stand zal worden gebracht.

In grote lijnen betreffen de besluiten in de voorbereidingsfase:

- het probleem, dat moet worden opgelost;
- het doel, dat moet worden bereikt;
- het middel, dat wordt ingezet om het probleem op te lossen c.q. het doel te realiseren.

De inbreng van sociaal-wetenschappelijke onderzoekers in dit proces van onderhandeling kan vooral duidelijk worden gemaakt aan de hand van de door hen gedefinieerde situatie. De gehanteerde theoretische vooronderstellingen zijn daarbij van groot belang. Omdat wij vooral geïnteresseerd zijn in de relatie tussen deze theoretische vooronderstellingen en de medezeggenschap zijn twee soorten benaderingen te onderscheiden, van waaruit de sociaal-wetenschappelijke onderzoekers de situatie interpreteren.

1. De theoretische vooronderstellingen zijn gesteld in *aprioristische* termen, van waaruit de situatie wordt gedefinieerd. Het effect hiervan is het a priori begrenzen van het veranderingsproces in termen van mensen en onderwerpen.
2. De theoretische vooronderstellingen zijn *niet* in aprioristische termen gesteld; er worden a priori geen begrenzingen aangebracht.

De relatie tussen beide soorten theoretische vooronderstellingen en de medezeggenschap ligt hierin, dat in 1. de definitie van de situatie min of meer is gefixeerd en dat in 2. de bij het probleem betrokkenen hun interpretaties kunnen inbrengen. Dit komt duidelijk in de gehanteerde onderzoeksmethoden naar voren.

- ad 1. Waar theoretische vooronderstellingen met duidelijke apriori's worden gehanteerd zijn de onderzoeksmethoden op bepaalde aspecten van de arbeidsorganisatie gericht. De methode neemt dan de vorm aan van voorgestructureerde vragenlijsten en interviews, die op een bepaald thema worden gericht.
- ad 2. Waar geen apriori's worden gebruikt, laten de onderzoeksmethoden een openheid zien, die de vorm aanneemt van interviews en vragenlijsten die gericht zijn op het opsporen van de definitie van de situatie van de participanten.

In verreweg de meeste gevallen waarin van sociaal-wetenschappelijke inbreng sprake is, worden aprioristische theoretische vooronderstellingen en onderzoeksmethoden gehanteerd. Deze gefixeerde benadering van de situatie blijkt ook in het procesverloop, wanneer de onderzoekers trachten het proces volgens hun veranderingsconceptie te sturen.

In het onderzochte materiaal komen acht gevallen voor, waarin de betrokken sociaal-wetenschappelijke onderzoekers de arbeidsorganisatie benaderen vanuit aprioristische theoretische vooronderstellingen. Twee ervan betreffen de socio-technische systeemtheorie, de overige zes betreffen een serie experimenten, waarin een ideële conceptie van verantwoordelijkheid wordt gebruikt 12). Van beide benaderingen zal de invloed op de voorbereidingsfase van het proces worden nagegaan. Tevens zal een aantal voorbeelden worden gegeven van knelpunten die als gevolg van de gehanteerde uitgangspunten in het verloop van het proces ontstaan.

De socio-technische systeemtheorie

In de socio-technische systeemtheorie worden organisaties opgevat als open systemen, waarbinnen het sociale en het technische subsysteem worden onderscheiden. Het systeem is open, omdat het in een continu uitwisselingsproces met de omgeving verkeert. Onder het technische systeem wordt begrepen het productieproces, de materialen en de machines; onder het sociale systeem de mensen en hun behoeften en de formele en informele organisatiestructuur. Problemen in organisaties worden beschouwd als optimaliseringsproblemen. Indien een organisatie niet optimaal functioneert en er een veranderingsprogramma wordt opgesteld, zal aandacht moeten worden besteed aan zowel het technische als het sociale subsysteem. Tevens zal gepoogd moeten worden beide systemen op elkaar af te stemmen. Het sociale systeem wordt gedefinieerd in termen van individuele behoeften, waarbij im- of expliciet wordt teruggegrepen op het schema van Maslow. Deze individuele behoeften werden onder meer, door Emery en Van Beinum ontwikkeld tot taakbehoeften. Uitgaande van deze taakbehoeften ontwikkelde Emery een aantal algemene principes, waarmee bij het ontwerpen van taken rekening dient te worden gehouden.

Op een benadering van het sociale systeem in termen van individuele behoeften en de verwaarlozing van de institutionele context kan veel worden afgedongen 13). Hier is vooral van belang dat de behoeften in de theorie zijn ingevuld, vóórdat de betrokkenen op wie de gepostuleerde behoeften betrekking hebben, zijn benaderd. Op grond hiervan beschouwen we de sociotechnische systeemtheorie als aprioristisch. De invloed van deze theoretische vooronderstellingen is duidelijk merkbaar in de probleemstelling, zoals geformuleerd in één van beide gevallen waarin het vertrekpunt werd gekozen in de sociotechnische systeemtheorie. Een subhypothese luidde: „Naarmate de inhoud en de organisatie van de arbeidstaak van de werknemer meer mogelijkheden biedt voor de ontplooiing van zijn capaciteiten en bevrediging van een aantal voor de taaksituatie relevante behoeften zal:

- deze taak meer betekenis voor hem krijgen en derhalve de intrinsieke taakvoldoening toenemen;
- het arbeidsmoreel toenemen;
- de totale en individuele produktiviteit minstens gelijkblijven;
- het aanpassingsvermogen van de organisatie groter worden”.

De invloed is tevens duidelijk herkenbaar aan de doelstelling, die in één van beide gevallen door de onderzoekers als volgt werd geformuleerd: „Na te gaan of er taakinhouden en werkorganisaties zijn te realiseren, waarbij het technische en het sociale systeem beter op elkaar worden afgestemd,

11) J. J. Ramondt, o.c., blz. 183-184.

12) Zie J. J. Ramondt, *Bronnenboek sociale experimenten*, SW1/VU, 1968 en J. J. Ramondt, *Verantwoordelijkheid in het werk*, Alphen aan den Rijn, 1968.

13) Zie D. Silverman, o.c., blz. 109-124.

zodat daardoor een grotere betrokkenheid en taaksatisfactie bij de mensen ontstaan en zo mogelijk tevens een beter functioneren van het bedrijf". Verder vloeit uit de theoretische vooronderstellingen ook de keuze van instrumentering voort: het proces van organisatieverandering op het niveau van de directe werksituatie betreft werkstructurering, d.w.z. de herstructurering van de taakorganisatie. Tot slot dringt de invloed door in het onderzoek naar het sociale systeem in de vorm van het gebruik van een door de onderzoekers vastgesteld thema in de gesprekken met betrokkenen op het niveau van de directe werksituatie.

De invloed van de socio-technische systeemtheorie op alle onderscheiden elementen van de voorbereidingsfase van het veranderingsproces is duidelijk, de consequenties in termen van medezeggenschap evenzeer. De formulering van het probleem, het stellen van het doel en de keuze van de instrumentering van het proces worden in de voorbereidingsfase verricht vanuit aprioristische theoretische vooronderstellingen zodat deze keuzen aan de betrokkenen in de directe werksituatie als voldongen feiten worden gepresenteerd. In één der gevallen waarin de socio-technische systeemtheorie wordt gehanteerd, leidt dit tot moeilijkheden, wanneer de werknemers in de onderzoekfase het thema „de beleving van het werk en de mogelijkheden tot verandering daarin" volledig negeren en onderwerpen aansnijden die daarop geen betrekking hebben 14). Deze onderwerpen worden door de onderzoekers aangeduid als „taakextrinsieke factoren". De onderzoekers hebben zich daarom in een vroeg stadium van het proces genoodzaakt gezien tot het wijzigen van de doelstelling.

De verantwoordelijkheidsbenadering

Voor een serie van zes experimenten ontwikkelden sociaal-wetenschappelijke onderzoekers theoretische vooronderstellingen vanuit een ideële conceptie van verantwoordelijkheid 15). In tegenstelling tot de benadering van socio-technische systeemtheoretici is dit geen theorie, omdat er geen sprake is van een samenhangend geheel van postulaten. De onderzoekers constateren, dat op het uitvoerend niveau van het productieproces voornamelijk aandacht wordt besteed aan het aspect van de individuele verantwoordelijkheid. Op dit niveau zijn taken ontstaan, die hun grond hebben in technologische en organisatorische overwegingen, gekoppeld aan economische doeleinden. De structurele beperkingen, die zo worden aangebracht in de medeverantwoordelijkheid van de mens als medemens — in dit geval in de arbeidsorganisatie — ontheffen de mens er niet van verantwoordelijkheid te dragen.

De onderzoekers benaderen de arbeidsorganisatie vanuit het ethische appél op de verantwoordelijkheid. Ze richten hun aandacht daarbij op het geven van meer verantwoordelijkheid aan ongeschoolde/geoefende werknemers, dus op verruiming van bevoegdheden. Op grond van het feit, dat de onderzoekers hun theoretische vooronderstellingen formuleren in termen van een specifieke waardenoriëntatie beschouwen we ook deze als aprioristisch. De invloed van de theoretische vooronderstellingen op de probleemstelling blijkt duidelijk uit het volgende:

- „op welke wijze kan aan arbeiders (meer) verantwoordelijkheid worden gegeven?;
- welke gevolgen heeft een grotere verantwoordelijkheid voor de arbeidssatisfactie, produktiviteit, integratie en persoonlijke groei?;
- welke voorwaarden stelt het geven van meer verantwoordelijkheid?"

Bovendien is invloed te constateren op de keuze van instrumentering. De onderzoekers benaderen de arbeidsorganisatie met de vraag naar de mogelijkheden om te komen tot bevoegdheidsverruiming van de uitvoerende werknemers.

Dit blijkt met name uit de gesprekken met de stuurgroep, afdelingsleiding en uitvoerende werknemers in het kader van het onderzoek in de voorbereidingsfase en uit het voortgangsonderzoek. De betrokkenen wordt gevraagd of zij mogelijkheden zien voor het overhevelen van taken van het laagste leidinggevende niveau naar de uitvoerende werknemers.

Dat de onderzoekers het streven naar uitbreiding van de verantwoordelijkheid centraal stellen, blijkt vooral duidelijk op het gebied van de probleemstelling en de keuze van instrumentering. De elementen van voorbereidingsfase zijn al gekozen voordat de betrokkenen hun problemen hebben kunnen inbrengen. Ook in dit geval leidt het gebruik van bepaalde theoretische vooronderstellingen tot een aantal knelpunten in het procesverloop die vooral naar voren komen in de gesprekken met de betrokkenen in de directe werksituatie. In gesprekken met het afdelingskader in het kader van het onderzoek werden vele weerstanden gesignaleerd, die de onderzoekers ertoe brachten hun doelstelling te herformuleren. Verder blijkt, dat het begrip verantwoordelijkheid tot communicatieproblemen leidt. De onderzoekers vatten meer verantwoordelijkheid op als meer bevoegdheden voor de uitvoerende werknemers. De werknemers zelf verstaan er vrij en zelfstandig werken onder. Bovendien vinden de uitvoerenden veelal, dat zij al over voldoende verantwoordelijkheid beschikken, waarbij ze naar hun individuele taak verwijzen.

Door de hantering van theoretische vooronderstellingen, die a priori beperking aanbrengen, worden de probleemstelling, de doelstelling en de instrumentkeuze in de voorbereidingsfase vastgelegd 16). Daardoor wordt de definiëring van de situatie door de betrokkenen op het niveau van de directe werksituatie bemoeilijkt. Het hanteren van dergelijke vooronderstellingen heeft dan een negatieve invloed op de participatiemogelijkheden van de betrokkenen in de directe werksituatie.

Opvallend hierin is tot slot dat in de bestudeerde gevallen, waarin sociaal-wetenschappelijke onderzoekers betrokken waren, deze zich geroepen voelen tot het omkleden van hun activiteit met een zeer normatief taalgebruik. Er is bij deze gevallen voortdurend sprake van „humanisering van de arbeid", „geroepen zijn tot verantwoordelijkheid", „ontplooiing" e.d., waarmee men zich zelf buiten de werkelijkheid van de betrokkenen plaatst.

Het zou aanbeveling verdienen dat de sterk normatieve en ook participatie-beperkende benaderingen worden ingeruild voor het scheppen van randcondities, waarbinnen de betrokkenen in de arbeidsorganisatie zelf hun problemen oplossen. Juist met het oog op de plannen van de regering om 5 tot 10 experimenten met medezeggenschap te subsidiëren is deze kwestie zeer actueel. In de aanbevelingen, die in het rapport zijn opgenomen wordt dan ook gepleit voor toekomstige experimenten met medezeggenschap, waarin de inhoud van het proces wordt gelaten aan degenen, die het dragen. Voor de betrokkenheid van sociaal-wetenschappelijke onderzoekers heeft dit o.a. tot gevolg, dat op voorhand niet kan worden gezegd wat de aard van het veranderingsproces zal zijn. Een interessant aspect daaraan is dan, dat het onderscheid tussen veranderingsprocessen, zoals gewoonlijk aangeduid met werkstructurering en werkoverleg, aan betekenis verliest.

G. R. M. Scholten

14) Zie J. T. Allegro, *Organisatie-ontwikkeling van onder af*, Leiden, 1973, blz. 29-33.

15) Zie voetnoot 12.

16) Zie voor een interessante ontwikkeling in de sociotechnische systeemtheorie: L. U. de Sitter, *Sociotechniek, Mens en Onderneming*, nr. 2, 1974, blz. 65-83. L. U. de Sitter, *Sociotechniek 2; aantekeningen bij een sociotechnisch model van een productiesysteem, Mens en Onderneming*, nr. 3, 1974, blz. 163-176. A. H. van der Zwaan en A. A. M. Vermeulen, *Sociotechniek 3; een sociotechnische systeembeschrijving van de produktiebeheersing op afdelingsniveau, Mens en Onderneming*, nr. 5, 1974, blz. 261-285.

De produktiefunctie en de politiek

DR. A. A. DE BOER

De laatste tijd wordt er veel gesproken over de vraag, hoe men bij een aantrekkende economie kan zorgen voor het scheppen van nieuwe arbeidsplaatsen zonder in conflict te komen met het legitieme streven van de ondernemer zijn keuze van produktiemiddelen te optimaliseren. Velen menen dat de keuze van meer arbeid ten koste van arbeidsbesparende investeringen een inbreuk is op dat streven; sommigen van hen menen zelfs de economische wetenschap aan hun zijde te hebben. Dit artikel is niet alleen een poging dit misverstand uit de wereld te helpen, maar tracht wegen aan te geven waarlangs de economische wetenschap de politicus zou kunnen helpen bij het formuleren van normen bij het streven naar een arbeidsintensiever produktiestructuur.

Er bestaat op sommige gebieden een discrepantie tussen de constructie van het theoretische bouwwerk van de economie zoals dat zich historisch heeft ontwikkeld enerzijds en de theoretische steun waaraan de politicus van vandaag behoefte heeft anderzijds. De keuze van onderwerpen en de richting waarin de theorie wordt ontwikkeld, sluiten aan bij een maatschappijvisie en suggereren vaak in bepaalde concrete gevallen een ondersteuning daarvan; omgekeerd kan een niet door de economische theorie in zijn actuele structuur bevredigde behoefte aan wetenschappelijke ondersteuning ten onrechte een conflict suggereren tussen de wetenschap als zodanig en de sociaal-economische politiek. Daarom zou er wel eens behoefte kunnen zijn aan een aanvulling of correctie op die wetenschap in de vorm waarin zij met name wordt voorgeschoteld aan degenen die wij morgen als econoom de wereld in sturen.

Theorie en politiek

Ter adstructie wil ik hier ingaan op de betekenis en de gebruikelijke toepassing van de produktiefunctie; m.a.w., het onderzoek naar de inzet van kapitaal en arbeid in de samenleving. Ter illustratie drie citaten.

1. In een radio-uitzending werd onlangs door een vooraanstaand politicus gesteld, dat in een zich herstellende economie de neiging bestaat op grond van economische overwegingen te investeren in arbeidsbesparende machines, terwijl eigenlijk het scheppen van arbeidsplaatsen voorrang verdient 1).

2. In de *New Scientist* 2) viel mijn oog op een artikel waarin de auteur spreekt over een economisch determinisme waarin

de technologie wordt ontwikkeld en gekozen op basis van economische condities. Een voorbeeld: de mechanisatiegraad is in de Britse Fordfabrieken lager dan in de Amerikaanse als gevolg van verschillen in de relatieve kosten van arbeid en machines in de twee landen plus een identiek streven de kosten te minimaliseren.

3. In een betoog over de produktiefunctie merkt Prof. Heertje op, dat het gedrag van de overheid kan neerkomen op een inzet van meer arbeidskracht (of andere produktiemiddelen) dan technisch noodzakelijk is. De combinaties, die zonder ingrijpen van de overheid efficiënt zouden zijn, zijn dan voor de onderneming niet bereikbaar 3).

Het is geen nieuws, dat een produktiefunctie die gebaseerd is op twee (groepen) produktiemiddelen geen basis kan vormen voor het bepalen van een voor ieder aanvaardbaar optimaal pakket van produktiemiddelen met de kostprijs voor de ondernemer als (enige) richting-gevende factor. Voor de verhouding tussen kapitaal en arbeid is dat zonder meer duidelijk. Maar ook de energiecrisis en het falen van het prijsmechanisme voor het bereiken van een aanvaardbare uitputtingssnelheid van fossiele brandstoffen is een voorbeeld waaruit blijkt hoe voorzichtig men moet zijn met het hanteren van het begrip optimum als waarde-aanduiding, of men nu bewust of onbewust deze extrapolatie van het objectief bestuderen naar het subjectief oordelen uitvoert. De stijging van de energieprijzen die de laatste jaren is opgetreden, zal remmend werken op het energieverbruik als zodanig en veranderde prijsverhoudingen tussen energie en andere produktiemiddelen zullen leiden tot een minder energie-intensieve samenstelling van het pakket produktiemiddelen dat wij aan onze industriële productie ten grondslag leggen. De prijs heeft, als zij op juiste wijze de schaarste van een goed reflecteert, uiteraard een zekere regulerende invloed. Maar de kostprijs van een produkt, zoals die wordt bepaald door de kosten van kapitaal, grondstoffen, arbeid en energie die in de verschillende produktiefasen zijn benut, kan in haar eentje niet de functie op zich nemen van regulering van de kapitaalmarkt, de werkgelegenheid, de internationale grondstoffsituatie en de spanningen in de energiesector. Daarom vraagt in het algemeen gesproken de spanning op één van deze gebieden om een ingreep die verder gaat dan met behulp van het vrije krachtenspel op de markt van vraag en aanbod kan worden bereikt; dit geldt thans in het bijzonder voor de energiesector en dit verklaart de opkomst van bijv. de energie-analyse als een zelfstandig soort ingenieurswetenschap; alsof de economische wetenschap op dit gebied ontoereikend zou zijn.

1) Ik zou zijn naam misschien niet moeten noemen omdat ik hem uit het hoofd citeer; met alle reserves dus: het was Ed van Thijn.

2) Robin Roy, Myths about technological change, *New Scientist*, 6 mei j.l., blz. 281.

3) A. Heertje, *Economie en technische ontwikkeling*, Leiden, 1973, blz. 175.

Het optimum

Wij zullen ons in het vervolg van dit artikel verder bezighouden met één aspect van deze problematiek, namelijk de optimale verhouding tussen kapitaalgoederen en arbeid, waarover in de citaten sprake is. Een belangrijk punt in dezen is het begrip *optimum*, dat zo gemakkelijk gehanteerd wordt en zo vaak de suggestie wekt van een per definitie aanvaardbare doelstelling. Ook het gebruik — in de vorige alinea — van het woord *juist* als bijvoeglijk naamwoord bij *prijs* is een onvergeeflijke slordigheid. Wat *optimaal* is, wordt vaak binnen de wetenschap uitgemaakt, niet met de vooropgezette bedoeling een streefdoel te formuleren, maar vaak wel de suggestie van een streefdoel oproepend.

Correcties op de gebreken die ook voor het economisch onderzoek aan het begrip optimum kleven gaan vaak aan dit probleem voorbij. In *ESB* is recentelijk in dit verband gewezen op de correctie die Cyert en March hebben getracht aan te brengen door de introductie van wat zij met een wat vreemd geconstrueerd woord *satisficing* hebben genoemd 4). Men zou daaraan kunnen toevoegen, dat *satisficing* een interessant begrip is wanneer het gaat om het beschrijven van de besluitvorming, maar dat daarnaast het begrip *optimising* haar volle betekenis behoudt. Wanneer het er om gaat een bepaalde duidelijk omschreven doelstelling te bereiken, kan een optimaliseringsmodel een belangrijke functie hebben bij het bepalen en analyseren van de wegen waarlangs men het doel kan bereiken. Met andere woorden, men kan satisficen zoveel men wil, maar wat de een satisfactie biedt, behoeft voor de ander nog geen aanvaardbare doelstelling te zijn.

Dit leidt tot twee voorlopige conclusies. Primo: optimalisatie blijft een belangrijke bezigheid; secundo: als bepaalde politieke doelstellingen het bereiken van een optimum in de weg staan en dus in strijd schijnen met het streven naar efficiency, dient te worden nagegaan of het wel juist is dat „optimum” als de meest wenselijke situatie te beschouwen. Getracht zal worden aan te geven, langs welke weg een brug kan worden geslagen tussen de economische theorie en de politiek-economische praktijk van het ogenblik op het punt, dat ik in het voorgaande al noemde, nl. het hanteren van de productiefunctie.

De productiefunctie

De productiefunctie zoals die in de meeste leerboeken voorkomt, relateert de productie aan de inzet van eenheden kapitaalgoederen K en arbeid A :

$$P = f(K, A) \quad (1)$$

Wij beperken ons hier tot de vorm, waaraan de namen van Cobb en Douglas zijn verbonden:

$$P = q K^\alpha A^\beta \quad (2)$$

Er zijn eettelijke varianten op deze functie, maar aangezien het hier gaat om het principe van de zaak laten wij die buiten beschouwing. Wel is het goed erop te wijzen dat het verschil maakt of deze formulering wordt gehanteerd voor de situatie per bedrijf of voor de samenleving als geheel. In het laatste geval heeft men te doen met een aggregaat van punten die door de individuele ondernemers zijn gekozen op micro-economische productiecuren. Op deze laatste richten wij hier onze aandacht. Zoals bekend geeft (2) de technische relatie voor de combinaties van eenheden kapitaal en arbeid waarmee een bepaalde productie kan worden gerealiseerd (fig. 1, blz. 758). Het optimum (vanuit ondernemersstandpunt; doel: kostenminimalisering) wordt gevonden door constructie van een raaklijn die met de abcis een hoek h maakt zodanig dat:

Hoeveel kost de werkloosheid?

Het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond (NCW) rekent in zijn blad *De Werkgever* van 29 juli jl. voor dat de kosten van de werkloosheid dit jaar dicht in de buurt van de f. 10 mrd. zullen liggen.

Het NCW komt aan dit bedrag door bij elkaar op te tellen de kosten van de werkgelegenheidsmaatregelen, de sociale uitkeringen aan werklozen en de kosten van de jongste loonmaatregel (verlaging van een aantal premies). Een dergelijke berekening is macro-economisch gezien kolder. Dat wordt duidelijk indien we de vraag stellen: Voor wie gelden die kosten? Het NCW beantwoordt die vraag niet, maar uit zijn woordkeuze kan worden afgeleid dat met „wie” Nederland wordt bedoeld.

Als we echter dat „wie” uitsplitsen blijkt dat voor de kosten opdraaien: de overheid, de werkgever, de werknemer en de belastingbetaler; in het geval van de premieverlaging derven de sociale fondsen inkomsten. Economisch gezien mogen die kosten niet worden opgeteld omdat wat voor de één een uitgave is, voor de ander een inkomst is. Als je toch de boekhoudkundige rekenwijze van het NCW wilt volgen, moeten de inkomsten van de werklozen van de uitgaven worden afgetrokken. De werkloosheid blijkt dan niets meer te kosten, kan zelfs geld opleveren als we rekening houden met de indirecte effecten.

Het NCW zou er goed aan doen een eenvoudig leerboekje over macro-economie te bestuderen. Het komt er dan achter dat de kosten van de werkloosheid niet een bonte verzameling van uitgaven zijn, maar de produktie die Nederland derft door het braak laten liggen van produktieve krachten (w.o. arbeid). Het is op zich zelf interessant die kosten te berekenen, maar dit moet dan wel goed gebeuren.

L.H.

$$\text{tg } h = \frac{a}{k} \quad (3)$$

waarin:

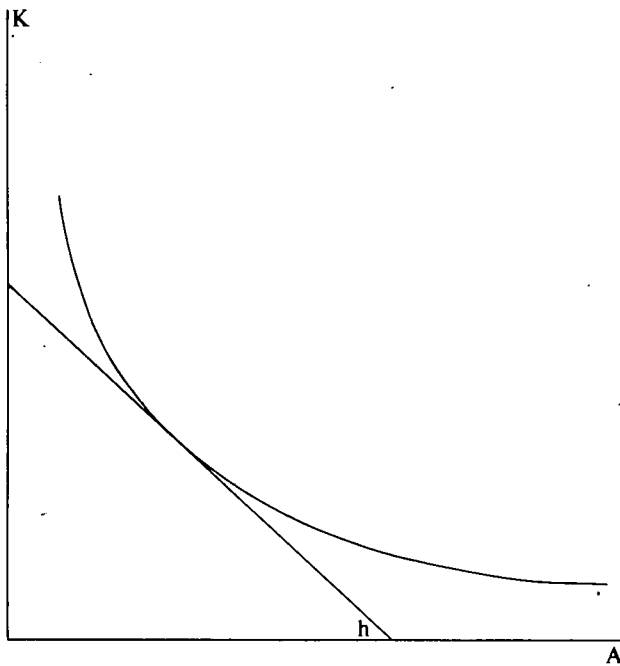
a = de kosten per eenheid arbeid;

k = de kosten per eenheid kapitaalgoederen.

Het is nu van belang dat men zich afvraagt, welke veranderingen het beeld ondergaat als men de raaklijn niet construeert zoals zij ligt vanuit het standpunt van de ondernemer, maar geredeneerd vanuit de samenleving. Het standpunt van de ondernemer is van belang omdat *zijn* prijs voor K en A in de praktijk de relevante factoren zijn. Wanneer het er om gaat een beschrijving te geven van het te verwachten gebeuren, „optimaliseert” de theorie — terecht — mee.

4) Zie hierover J. Heijnsdijk, Het dilemma van de economische wetenschap, *ESB*, 26 mei jl., blz. 505.

Figuur 1

met degeen die in feite de beslissing neemt. Voor de samenleving is het echter relevant de situatie te beschrijven zoals die eruit zou zien wanneer geoptimaliseerd zou worden rekening houdend met de kosten van *afgestoten arbeidskracht* voor de gemeenschap. Dit is geïllustreerd in figuur 2.

De ondernemer trekt de raaklijn zodat

$$\text{tg } h_1 = \frac{a}{k}$$

In dit punt is de besparing bij afstoten van een eenheid arbeid gelijk aan de extra kosten voor kapitaalgoederen. Voor de samenleving als geheel echter brengt een vrijgekomen eenheid arbeid niet een besparing mee die gelijk is aan a , omdat ook de niet meer werkende arbeider een inkomen geniet. Dit verschil wordt nog geaccentueerd door het feit, dat de werkgever naast het uitbetaalde loon of salaris ook nog het werkgeversaandeel in de sociale lasten bespaart. We moeten dus a vervangen door a' , te berekenen als de werkgeverslasten *vermindert* met de uitkering aan de niet-werkende eenheden arbeid. Het gevolg is, dat men met een veel lagere waarde (a' i.p.v. a) moet werken, wanneer men een optimale combinatie van K en A zou willen berekenen vanuit het standpunt van de samenleving. Aangezien a' waarschijnlijk aanmerkelijk kleiner is dan a betekent deze verschuiving een veel hogere arbeidsintensiviteit als optimum dan wat op basis van de optimalisatie vanuit ondernemersstandpunt verwacht kan worden.

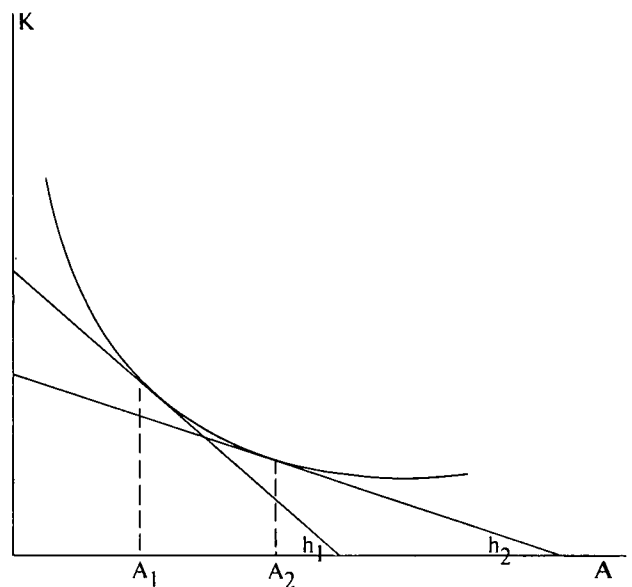
Dit betekent, dat de besparing die voortvloeit uit de vervanging van arbeid door kapitaal of, algemener, de keuze ten gunste van een weinig arbeidsintensieve produktiestructuur, voor een deel door de samenleving wordt betaald.

Men kan deze conclusie gemakkelijk kwantificeren. In de constructie van de raaklijn naar het ondernemersoptimum (situatie 1) is $\text{tg } h_1 = \frac{a}{k}$, voor het samenlevingsop-

timium (situatie 2) is $\text{tg } h_2 = \frac{a'}{k}$.

Nu is a' , zoals wij hierboven zagen, het bedrag waarmee de werkgever rekent, dus salaris plus werkgeversaandeel in de sociale lasten, *vermindert* met de uitkering die de samenleving betaalt. Wiskundig gesproken komt deze constructie dus overeen met de toestand in een systeem waarin

Figuur 2

de overheid aan ieder een minimumloon betaalt — een soort sociale infrastructuur — en de ondernemer de marge bijpast. Theoretisch is dan het gedrag van de ondernemer die zijn K/A -verhouding optimaliseert gelijk aan de constructie van het optimum in de hier gepresenteerde berekening voor situatie 2.

Men kan nu voor beide gevallen het aantal eenheden arbeid berekenen die worden ingezet in de optimale situatie: A_1 voor het ondernemersoptimum, A_2 voor het optimum vanuit het gezichtspunt van de gemeenschap. Het onderling verband wordt gegeven door de vergelijking:

$$A_2 = \left(\frac{a}{a'}\right)^{\frac{\alpha}{\alpha+\beta}} \cdot A_1$$

Het is uiteraard mogelijk de onderlinge relaties tussen K , A , a , a' , α en β verder uit te werken, maar dat valt buiten het kader van dit artikel.

Aangezien de vorm tussen haakjes, $\frac{a}{a'}$, steeds groter wordt, betekent de sociale ontwikkeling een groeiende discrepantie tussen de bezetting die uit ondernemersoogpunt optimaal is en de bezetting die voor de samenleving als geheel tot de laagste totale kosten leidt.

Wat per onderneming geldt, geldt mutatis mutandis voor de totale produktie. Men zou dan ook kunnen trachten een vergelijkbare berekening te maken aan de hand van een macro-economische Cobb-Douglas-functie. Een dergelijke uitwerking is zeker interessant, ook met betrekking tot de groeimodellen waarin de technologische ontwikkeling een rol speelt. Anderzijds moet men uiteraard rekening houden met het feit dat de verdeling van de produktiemiddelen over K en A slechts één facet is van een complex geheel, maar juist omdat er in de literatuur — en vooral in de leerboeken — zoveel aandacht aan wordt besteed is een aanvulling of correctie in de zin van het bovenstaande misschien zinvol. Deze bestaat in de constatering, dat het mogelijk is theoretisch een optimum situatie te beschrijven waarbij de totale produktiekosten minimaal worden als men rekening houdt met de lasten die de gemeenschap draagt bij het vrij komen van arbeidskracht. Dit optimum ligt dan bij een hoger aantal eenheden arbeid en een lager aantal eenheden kapitaalgoederen dan het optimum dat de ondernemer berekent op grond van de kosten van kapitaalgoederen en *zijn* kosten per eenheid arbeidskracht.

Men kan, zoals zo vaak het geval is als men een theorie overbrengt naar de praktijk, met deze redenering twee kanten op. Men kan zeggen dat de ondernemer positie 1 preferert boven positie 2 op de produktiefunctie, maar dat het voordeel door de gemeenschap wordt gedragen; men kan ook de voorkeur van die gemeenschap voor positie 2 vertalen in een claim van het bedrijf op een vergoeding voor het aan het werk houden van meer dan A_1 arbeiders. De overheid kan die claim inlossen zonder zich veel gelegen te laten liggen aan de kritiek dat dergelijke „subsidies” een inbreuk zijn op het streven naar een efficiënte produktie. Met het hanteren van een theoretisch resultaat ter ondersteuning van dergelijke redeneringen moet men natuurlijk wel de nodige voorzichtigheid betrachten.

Conclusie

Met deze laatste opmerking zijn de conclusies al ingeleid: men moet bij het maken van dergelijke berekeningen altijd erg voorzichtig zijn wanneer men conclusies gaat trekken. Een ander punt op de produktiefunctie ten doop houden als optimum dan het punt dat tot nu toe die naam droeg, houdt geen waarde-oordeel in, of liever: het waarde-oordeel ligt niet op het terrein van de econoom als dienaar van de politicus. Toch wijst de mogelijkheid van het waarderen van het optimum als mogelijk streefdoel wel consequenties. Het is, voor mij althans, duidelijk dat we het „oude” optimum te gemakkelijk een positieve waardering hebben gegeven, getuige de vele plaatsen in de literatuur waar afwijken van dat optimum als een inbreuk op de ideale situatie wordt afgeschilderd. De citaten aan het begin van dit artikel illustreren dit.

Een tweede conclusie is de volgende. Als men zich afvraagt hoe ver men mag gaan met het streven, arbeidsplaatsen te scheppen of te behouden, dan geeft de hier gepresenteerde berekening een mogelijkheid tot kwantificering. Immers, het overbruggen van de afstand tussen A_1 en A_2 levert een voordeel op voor de samenleving. Men denkt soms dat door afwijken van het ondernemersoptimum

de positie van de ondernemer geschaapt wordt, maar in een verstandig geleide samenleving is het omgekeerde waar: het feit dat er totaal lagere kosten gemaakt worden voor de gehele produktie opent de mogelijkheid de ondernemer daarvan te laten meeprofiteren door lastenverlaging of anderszins.

Concreet: als een bedrijf raakpunt 2 kiest in plaats van raakpunt 1, dan staat tegenover een hogere kostenpost voor arbeidskosten voor de ondernemer een concrete besparing aan de kant van de gemeenschap, naast de besparing aan kosten voor kapitaalgoederen bij de ondernemer. Dit geeft de overheid een concrete marge om de hogere lasten van het bedrijf te compenseren. De hier gegeven beschouwingen zouden mijns inziens ertoe moeten bijdragen de ongunstige klank van de term *subsidie* in dit verband weg te nemen. De berekening van de marge zou een mogelijkheid kunnen bieden een norm te definiëren voor deze subsidie en misschien zelfs voor de keuze van de bedrijven die daarvoor in aanmerking zouden kunnen komen. Deze kwantitatieve norm zou zo een bijdrage van de econoom kunnen zijn in het kader van pogingen om tot een aanvaardbare selectieve investeringspolitiek te komen.

Ook op langere termijn gezien, zijn er voorlopig conclusies te trekken. Bij groeimodellen, die afgeleid zijn uit de Cobb-Douglas-functie ziet men hoe de technische vooruitgang door middel van arbeidsbesparende machines arbeidskracht vrij maakt die vervolgens door de groei weer wordt opgevangen. Het doorvoeren van het verlengstuk aan de produktiefunctie dat hier werd beschreven zou ook op dat punt tot interessante inzichten kunnen leiden. Hier lijkt een mogelijkheid aanwezig om voor het sturen van de groei en voor het realiseren van een selectieve groei kwantitatieve maatstaven te scheppen.

Ik wil het voorlopig bij deze vage conclusies laten, in de hoop dat verdere discussie en aanvullende berekeningen — ook van anderen — tot precisering van de hier gevolgde redenering en haar consequenties aanleiding zullen geven.

A. A. de Boer

ESB

Ingezonden

Ontwikkelingssamenwerking in de komende jaren

DRS. H. H. J. LABOHM

In zijn artikel „Ontwikkelingssamenwerking in de komende jaren” in *ESB* van 30 juni jl. komt Prof. Dr. F. van Dam op grond van een analyse van de veranderingen in de relatie tussen arme en rijke landen tot een aantal stellingen, waarvan ik de volgende graag van enige kanttekeningen zou willen voorzien.

a. Gezien de noodzaak van onderhandelingen per vraagstuk, verliezen generale discussies, zoals over de „nieuwe internationale economische orde”, hun betekenis en kunnen beter achterwege blijven. Deze discussies hebben bovendien een probleemver-

hullend effect, omdat de concrete vraagstukken op de achtergrond raken en omdat het overleg in kaders plaatsvindt, gebaseerd op het principe „one country-one vote”, een beginsel dat niet meer bruikbaar is omdat door de massale toetreding tot de VN van de ontwikkelingslanden — waaronder vele ministaten — de samenstelling van de VN niet meer de internationale machtsverhoudingen weergeeft.

b. Wat betreft de samenstelling van de groep deelnemende landen, dient in de internationale besluitvorming de voor een bepaald deelonderwerp (bijv. de

voedselproblematiek, de problematiek t.a.v. afzonderlijke grondstoffen en de energieproblematiek) geldende machtsverhouding tot uiting te komen.

c. In het licht van het bovenstaande zijn UNCTAD en andere VN-organisaties ongeschikt voor het voeren van concrete onderhandelingen en kunnen beter worden opgeheven.

d. Indien de trend tot onduidelijkheid en politieke ondoorzichtigheid m.b.t. de competentie van de minister van ontwikkelingssamenwerking, die ten aanzien van het beleid met — dat wat Van Dam noemt — de groep tussenlanden, steeds minder in te brengen heeft, toeneemt, is het de vraag of er nog voldoende overblijft voor een zodanige ministersfunctie.

Ad a. Evenmin als de discussies over de *nationale* economische orde in Nederland en andere landen ooit een beletsel hebben gevormd voor het bereiken van overeenstemming over concrete problemen, vormt de discussie over *een* (en niet *de*, omdat er nog zoveel dient te worden uitgewerkt) nieuwe

internationale economische orde een hinderpaal om internationaal tot overeenstemming te komen.

De discussies die bijv. bij ons naar aanleiding van *Konvergentie en evolutie of Stelsels ter sprake* zijn gevoerd, hebben niet verhinderd dat politieke partijen en/of sociale partners elkaar ten aanzien van concrete vraagstukken hebben weten te vinden. Ook internationaal moet dit mogelijk zijn, mits de politieke wil daartoe aanwezig is.

Voor het geval men mij zou willen tegenwerpen dat deze politieke wil nadelig wordt beïnvloed door de wens van de ontwikkelingslanden de discussie te ideologiseren, zou ik willen stellen dat de afkeuring van een dergelijke ideologisering toch eerder als voorwendsel dient, om een dieper liggende onwil, om de ontwikkelingslanden tegemoet te komen, te verbloemen, dan als een oprecht argument. Overigens is bij mijn weten dit argument nog slechts sporadisch door het Westen in de Noord/Zuid-dialoog gehanteerd.

Vergelijkt men de discussie over een nieuwe internationale economische orde met die over fundamentele zaken, zoals die in het verleden door bijv. politieke partijen en de vakbeweging zijn gevoerd, dan kan men nauwelijks tot een andere conclusie komen dan dat dergelijke discussies per saldo een gunstig effect hebben gehad. Zij verschaffen helderheid t.a.v. de uiteindelijke doelstellingen die men nastreeft en hun onderlinge relatie (het tegendeel derhalve van een verhulling van problemen), voorts kunnen zij een belangrijke bijdrage leveren aan de bevordering van de cohesie van de groep die een gelijkwaardiger positie wenst te veroveren en ten slotte kunnen zij een bron van inspiratie vormen voor het tot stand brengen van structurele maatschappelijke veranderingen.

Bekijkt men bovendien het document waarin de internationale consensus ten aanzien van de schetsmatige inhoud van een nieuwe internationale economische orde is belichaamd (de slotsolutie van de 7e speciale zitting van de Algemene Vergadering van de VN (september 1975)), dan kan men vaststellen dat dit een opsomming bevat van een aantal concrete vraagstukken die nader dienen te worden geregeld, hetgeen allesbehalve probleemverhullend kan worden genoemd.

Indien men niet beter zou weten, zou men uit het artikel van Van Dam de indruk krijgen dat hij behoort tot degenen die een „verdeel en heers”-politiek t.a.v. de derde wereld voorstaan en die er bewust op uit zijn de cohesie van de zogenoemde „Groep van 77” te doorbreken door een verbrokkelde aanpak van een aantal elementen van een nieuwe internationale economische orde. Alhoewel niet kan worden ontkend dat er binnen deze groep vele ver-

schillen van inzicht en belangentegenstellingen bestaan, lijkt het bepleiten van een westerse opstelling die in feite inspeelt op een desintegratie van deze Groep, toch strijdig met de fundamentele oriëntatie van het Nederlandse ontwikkelingsamenwerkingsbeleid.

Ad b. Het kan niet worden ontkend dat internationale besluitvorming kan worden bevorderd door in de samenstelling van de aan deze besluitvorming deelnemende landen de machtsverhoudingen voor het betrokken deelonderwerp tot uitdrukking te brengen. Van Dam noemt in dit verband bijv. de CIES-formule. Dat een dergelijk „machts”denken erg onnederlands is, behoeft in het licht van de Nederlandse irritatie over het beperkte toeverleg van Rambouillet en (onlangs) Porto Rico, waaraan niet door Nederland werd deelgenomen, geen betoog. Dat behoeft echter op zich nog geen diskwalificatie van een zodanig denken in te houden. Bedenklijker is echter dat Van Dam hier op het internationale vlak een figuur bepleit, die in de nationale verhoudingen sinds geruime tijd is verworpen (het kiesrecht is bijv. niet uitsluitend meer voorbehouden aan de „machtigen”, te weten aan hen die belasting betalen).

Zeer illustratief in dit verband is ook de emotie die tot uitdrukking komt in de vaak gehoorde klacht „over ons, maar zonder ons” van groepen die de weerslag van bepaalde besluiten onderkennen, zonder evenwel bij de besluitvorming betrokken te zijn geweest.

Een fundamenteel bezwaar tegen de door Van Dam voorgestane benadering is dan ook dat de groep van belanghebbenden bij bepaalde besluitvorming niet identiek is aan die van de „machthebbers”. In een wereld die door toenemende interdependentie wordt gekenmerkt, lijkt exclusieve besluitvorming door machthebbers met uitsluiting van andere belanghebbenden, niet de meest ideale figuur om tot een harmonische internationale samenwerking te komen.

Ad c. Het is niet duidelijk of Van Dam de UNCTAD (en andere VN-organisaties) zonder meer wil opheffen of uitsluitend als forum voor het voeren van concrete onderhandelingen. Ik ga er hier echter van uit dat het eerste het geval is. Ook hier kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat Van Dam zich als voorvechter van een westerse „verdeel en heers”-politiek t.a.v. de derde wereld ontpopt. Immers, meer dan enig ander orgaan van de VN heeft UNCTAD gewerkt aan het collectief vertrouwen op eigen kracht („collective self-reliance”) van de ontwikkelingslanden. In UNCTAD is een nieuwe oriëntatie van de ontwikkelingsamenwerkingsproblematiek belichaamd, namelijk die van: „trade not aid”. Als zodanig hebben de activiteiten van deze organisatie de

aandacht gevestigd op internationale structuren en mechanismen die de neiging hebben ongelijkheden tussen de arme en rijke landen te bestendigen of te versterken en bood de UNCTAD een forum aan de ontwikkelingslanden om op basis van gedegen secretariaatsrapporten hun standpunten en wensen aan de orde te stellen.

Nog onlangs heeft UNCTAD een aantal opmerkelijke voorstellen gedaan voor de aanpak van het grondstoffen-vraagstuk. De nadere bespreking en mogelijke uitwerking van deze voorstellen zal binnenkort per afzonderlijke grondstof in UNCTAD-kader plaatsvinden. Pas dan zal blijken of UNCTAD als onderhandelingsforum ongeschikt is. Zelfs als dit het geval zou zijn, dan doet zulks m.i. toch op grond van de andere overwegingen die in het voorgaande zijn genoemd, geen afbreuk aan de wenselijkheid van voortbestaan van deze organisatie.

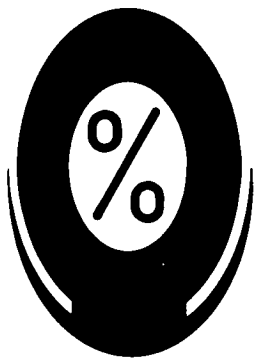
Ad d. Soms wordt wel eens beweerd dat het Nederlandse staatsbestel nooit had kunnen uitgroeien tot wat het uiteindelijk is geworden, indien de wens tot duidelijkheid en politieke doorzichtigheid hierbij een prominente plaats hadden ingenomen. Maar afgezien daarvan: kan men in alle redelijkheid stellen dat de minister voor ontwikkelingsamenwerking t.a.v. het beleid met de groep tussenlanden steeds minder heeft in te brengen? Ik dacht het niet. Traditioneel heeft de competentie van de minister voor ontwikkelingsamenwerking zich beperkt tot hulpverlening. Meer dan zijn voorgangers, heeft de huidige bewindsman, geheel in de lijn van de veranderingen in het denken over de ontwikkelingsamenwerkingsproblematiek zoals deze ook in UNCTAD tot uiting komen, de aandacht gevestigd op de structurele aspecten van het ontwikkelingsvraagstuk.

In dit verband heeft hij o.m. gesteld 1):

„Ik ben van plan de ontwikkelingshulp als op zich zelf niet zo belangrijk te beschouwen. Hulpverlening corrigeert uitkomsten van processen en het gaat erom dat je produktie-structuren en anderen structuren die de processen richting geven, probeert te beïnvloeden. Hulpverlening pakt nooit de oorzaken van de onderontwikkeling aan. Dit kan alleen maar door een handelspolitiek, een investeringsbeleid, een onderwijsbeleid, een werkgelegenheidsbeleid — al die compartimenten van economische politiek die te maken hebben met de economische structuren van de internationale samenleving... Ik vind daarom ook eigenlijk dat het beleid dat vanuit economische zaken of vanuit landbouw wordt gevoerd, relevanter is voor de toekomst van de derde wereld dan het beleid dat ik hier voer vanuit mijn departement voor ontwikkelingsamenwerking... We moeten toe naar een situatie waarin op landbouw, op financiën, op economische zaken een zo goed beleid gevoerd wordt — goed in de zin van: met een sterke ontwikkelingsdimensie — dat er geen aparte minister meer voor nodig is. Net zoals ik vind dat er over twintig, vijfen-

1) *Haagse Post*, 22 september 1973.

Produktbeslissingen (II)

Het assortimentsprobleem, formulering en kritiek

DRS. W. G. NIJKAMP
DR. P. S. H. LEEFLANG

1. Inleiding

In een voorgaand artikel hebben wij in het kader van produktbeslissingen aandacht besteed aan beslissingen m.b.t. het toevoegen van nieuwe produkten aan het assortiment en het elimineren van produkten uit het assortiment 1). In dit artikel zullen wij het vraagstuk van de assortimentssamenstelling geïntegreerd behandelen. In navolging van Monroe, Sunder, Wells en Zoltners zullen wij het assortimentsprobleem specificeren met behulp van de methode van de geheeltallige 0-1-programmering, een methode die behoort tot de verzameling wiskundige programmeringsmethoden 2). Deze methoden hebben tot doel zodanige waarden van variabelen te bepalen, dat een doelstellingsfunctie — d.i. het verband tussen die variabelen en een doelstelling — wordt geoptimeerd waarbij met een aantal beperkingen rekening wordt gehouden. De methode van de geheeltallige 0-1-programmering onderscheidt zich van de overige wiskundige programmeringsmethoden door het feit dat de betrokken variabelen slechts twee waarden kunnen aannemen, te

weten 0 en 1. Op grond van deze eigenschap lijkt deze methode geschikt om het assortimentsprobleem te specificeren. Een en ander kunnen wij als volgt verduidelijken.

Veronderstel dat een organisatie op een moment t m verschillende produkten in haar assortiment *kan* voeren. Deze verzameling van *potentiële* produkten geven wij weer d.m.v. de vector a_t .

$$a_t = \{X_{1t}, X_{2t}, \dots, X_{it}, \dots, X_{mt}\} \quad (1.1)$$

Wanneer de betreffende organisatie het produkt X_{it} op het moment t in haar assortiment voert, dan krijgt deze variabele de waarde 1; wanneer dat niet het geval is dan is $X_{it} = 0$. Als bijvoorbeeld op het moment t het potentiële assortiment gevormd wordt door de produkten X_1 t/m X_5 en de produkten X_1, X_3, X_4 worden in het assortiment gevoerd, dan wordt (1.1):

$$a_t = \{1, 0, 1, 1, 0\} \quad (1.2)$$

Het probleem om tot een optimale samenstelling van het assortiment te komen kunnen wij zowel statisch als

dynamisch formuleren. Bij een statische formulering en de daarbij behorende optimale samenstelling van het assortiment, wordt het assortiment op een bepaald tijdstip vastgesteld. Als wij daarentegen het probleem dynamisch formuleren, wordt er rekening gehouden met het feit dat het assortiment in de loop van de tijd van samenstelling kan veranderen. Beide formuleringen zullen in paragraaf 2 aan de orde komen, waarbij wij gebruik zullen maken van de methode van de geheeltallige 0-1-programmering. In paragraaf 3 zullen wij enige bezwaren tegen deze methode formuleren. Aan een van deze bezwaren komen wij in paragraaf 4 tegemoet door een aanzet te geven tot de ontwikkeling van een evolutionair model t.b.v. nieuwproduktbeslissingen.

1) W. G. Nijkamp en P. S. H. Leeftang, Produktbeslissingen (I). Enkele begrippen, *ESB*, 7 juli jl., blz. 652-656.

2) K. B. Monroe, S. Sunders, W. A. Wells, A. A. Zoltners, *A multi period integer programming approach to the product mix problem*, Columbia University, Research Paper, no. 67, augustus 1967.

twintig jaar ook geen minister voor milieuzaken meer zou moeten zijn... Voor mij is het beïnvloeden van het totale Nederlandse overheidsbeleid natuurlijk ook al belangrijker dan een paar tientallen miljoenen extra ontwikkelingshulp. Hulpverlening kan dat totale beleid, met zijn consequenties voor de derde wereld alleen maar versterken, maar nooit daarvoor in de plaats treden. Daarom moet je ook in termen van verantwoordelijkheid spreken over de effecten die je nationale beleid heeft op de derde wereld".

Hieruit mag men afleiden dat de huidige bewindsman zich bewust was van de ministeriële competentieproblemen die bij deze nieuwe oriëntatie zouden rijzen. Maar evenmin als een minister voor het milieubeleid bijv. op grond van het feit dat het industriebeleid een milieudimensie heeft, de competentie voor dit beleid voor zich kan opeisen, kan een minister voor ontwik-

kelingssamenwerking zulks voor landbouw, financiën of economische zaken doen, alhoewel ten aanzien van deelaspecten natuurlijk wel verschuivingen denkbaar zijn. Dat neemt niet weg dat de bewaking en bewustwording van deze dimensie op het hoogste niveau van nationale besluitvorming, zeker nu het structurele aspect van de relatie tussen ontwikkelde en ontwikkelingslanden de laatste tijd zozeer op de voorgrond is getreden, onverminderd noodzakelijk is.

Het alternatief is opheffing van de ministersfunctie voor ontwikkelingsamenwerking en het onderbrengen van de met deze functie samenhangende verantwoordelijkheden bij de minister van buitenlandse zaken. Deze zal uit hoofde van zijn functie en gegeven de prioriteit die het Nederlandse buitenlandse beleid traditioneel hecht aan het zoveel moge-

lijk inhoud geven aan het EG-beleid, moeilijker aan de verleiding weerstand kunnen bieden het Nederlandse ontwikkelingsamenwerkingsbeleid aldaar in te brengen. Gegeven de wetmatigheden waaraan de besluitvorming van deze organisatie gedurende de laatste jaren onderworpen lijkt, zal zulks op dit moment niet anders dan een uiterst minimalistisch standpunt kunnen opleveren. En dat zou heel erg jammer zijn!

Samenvattend zou ik willen stellen dat Van Dams badwater in deze hete zomer in meer dan een opzicht veel verkoeling biedt, maar er zitten toch te veel kinderen in om het zo maar te kunnen weggooien.

H. H. J. Labohm

(Discussie gesloten, redactie)

2. Formulering van het assortimentsprobleem

Ten behoeve van de formulering van het assortimentsprobleem met behulp van de methode van de geheeltallige 0-1-programmering introduceren wij de volgende notatie ($i = 1, \dots, m$).

Z_i = de winst voor produkt i ;

$X_i = 1$: het produkt is opgenomen in het assortiment;

$X_i = 0$: als dat niet het geval is.

Wanneer winstmaximering als doelstelling wordt gehanteerd, kunnen wij het assortimentsprobleem statisch formuleren als:

$$\text{Maximeer } \sum_{i=1}^m X_i Z_i \quad (2.1)$$

onder de restricties:

$$X_i = 0 \text{ of } 1 \quad i = 1, \dots, m \quad (2.2)$$

$$\sum_{i=1}^m a_{ij} X_i \leq b_j \quad j = 1, \dots, k \quad (2.3)$$

In het kader van dit artikel zullen wij niet nader ingaan op aard en inhoud van de k beperkende voorwaarden (2.3). Wel willen wij opmerken dat zogenaamde beleidsrestricties kunnen worden geformuleerd door aan de coëfficiënten a_{ij} en b_j specifieke waarden toe te kennen. In deze verbijzondering van de algemene vorm van de lineaire restricties (2.3) dienen de coëfficiënten a_{ij} de waarden 0, +1 of -1 en de coëfficiënt b_j de waarden 0 of +1 aan te nemen. Wij zullen dit met een voorbeeld verduidelijken. Stel dat de produkten 1 en 2 niet beide tegelijk in het assortiment mogen worden opgenomen. Deze beleidsrestrictie is te formuleren als:

$$1X_1 + 1X_2 \leq 1 \quad (2.4)$$

De variabelen X_1 en X_2 kunnen twee waarden, 0 of 1, aannemen. De vier mogelijke combinaties zijn weergegeven in tabel 1. Aangezien de waarde van de restrictie niet groter mag zijn dan 1, voldoet de laatste combinatie niet aan de beleidsrestrictie.

Door het assortimentsprobleem statisch te specificeren, houdt men geen rekening met mogelijk gewenste veranderingen van het assortiment in de toekomst. Zoals wij in ons voorgaande artikel reeds opmerkten, zullen deze veranderingen nodig zijn, wil men zich instellen op wijzigende verlangens van consumenten. Wij zouden dit probleem in principe kunnen oplossen door successievelijk voor elke periode het assortimentsprobleem statisch te formuleren en op te lossen. Een bezwaar van deze aanpak is evenwel dat de samenstelling van het optimale assortiment schoksgewijs tot stand komt en dat men geen

Tabel 1. Mogelijke combinaties van produkten in het assortiment

Waarde X_1	Waarde X_2	Waarde restrictie	Omschrijving
1	0	1	produkt 1 in assortiment
0	1	1	produkt 2 in assortiment
0	0	0	produkt 1 en produkt 2 <i>niet</i> in assortiment
1	1	2	produkt 1 en produkt 2 <i>wel</i> in assortiment

rekening houdt met een evenwichtige, geleidelijke opbouw en zo nodig afbouw van het gehele assortiment (vgl. bijv. vooronderstelling 6 hierna).

Een dynamische specificatie van het assortimentsprobleem stelt ons daartoe wel in staat. Met behulp van deze specificatie zijn de volgende vragen te beantwoorden.

- Welke produkten moeten worden toegevoegd c.q. afgevoerd?
- Op welk moment dient dat te gebeuren?

Voor de beantwoording van deze vragen zullen wij, in navolging van Monroe e.a. de volgende vooronderstellingen maken.

1. De organisatie hanteert een planperiode van T perioden.
2. De organisatie heeft als doelstelling het maximeren van de contante waarde van de winst (CW); zij hanteert daarbij een constante discontovoet k .
3. De organisatie voert in de huidige periode ($t = 1$) n produkten in haar assortiment. Wij zullen deze produkten de „oorspronkelijke produkten” noemen. Gedurende elke periode t in de planperiode kunnen deze produkten uit het assortiment worden afgevoerd.
4. In de huidige periode zijn p nieuwe produkten voor introductie beschikbaar. Gedurende elke periode t in de planperiode kunnen deze produkten worden geïntroduceerd.
5. Introductie en eliminatie vinden plaats aan het begin van een periode.
6. Produkten die gedurende de planperiode zijn geïntroduceerd kunnen in die periode niet worden geëlimineerd en produkten die gedurende de planperiode zijn geëlimineerd kunnen in die periode niet opnieuw worden geïntroduceerd.

Naast deze vooronderstellingen hanteren Monroe e.a. nog vooronderstellingen die het mogelijk maken rekening te houden met *interacties* tussen produkten. Ten slotte geven zij aan, dat het mogelijk is rekening te houden met *onzekerheid*. In het kader van dit artikel zullen wij deze aspecten buiten beschouwing laten.

Ten behoeve van de specificatie met behulp van de methode van de geheeltallige 0-1-programmering introduceren wij de volgende notatie ($i = 1, \dots, n, n+1, \dots, n+p$).

Z_{it} = de geschatte winst voor produkt i in periode t

$W_{it} = 1$ als het „oorspronkelijke produkt” i (index i) wordt afgevoerd in periode t ;

$W_{it} = 0$ als dat niet het geval is;

$X_{it} = 1$ als het nieuwe produkt i (index $n + i$) wordt geïntroduceerd in periode t ;

$X_{it} = 0$ als dat niet het geval is.

De contante waarde van de winst is opgebouwd uit:

- a. de contante waarde van de winst van de nieuwe produkten, $CW(a)$;
- b. de contante waarde van de winst van de „oorspronkelijke produkten”.

Ad a. Introductie van nieuwe produkten in periode s ($s = 1, \dots, T$) leidt tot winsten in de perioden $t = s, \dots, T$. De contante waarde van de winst van de nieuwe produkten kunnen wij dan formuleren als:

$$CW(a) = \sum_{i=n+1}^{n+p} \sum_{t=1}^T X_{it} \times \left[\sum_{s=1}^T \left(\frac{1}{1+k} \right)^{s-1} Z_{is} \right] \quad (2.5)$$

Ad b. Zonder rekening te houden met het afvoeren van oorspronkelijke produkten, kunnen wij de contante waarde van de winst van deze produkten formuleren als:

$$CW(b_1) = \sum_{i=1}^n \sum_{t=1}^T \left(\frac{1}{1+k} \right)^{t-1} Z_{it} \quad (2.6)$$

In (2.6) is geen rekening gehouden met het feit dat produkten in periode s uit het assortiment kunnen zijn afgevoerd. De contante waarde van de winst die men in de periode $n + s$ derft, moet dus van (2.6) worden afgetrokken om de contante waarde van de winst van de „oorspronkelijke produkten” te bepalen. Men derft:

$$CW(b_2) = \sum_{i=1}^n \sum_{t=1}^T W_{it} \times \left[\sum_{s=t}^T \left(\frac{1}{1+k} \right)^{s-1} Z_{is} \right] \quad (2.7)$$

Combinatie van (2.5), (2.6) en (2.7) geeft dan de doelstellingsfunctie:

$$CW(a) + CW(b_1) - CW(b_2) \quad (2.8)$$

Evenals dat het geval was met de statische formulering van het assortimentsprobleem kunnen wij de restricties onderscheiden in die, welke inherent zijn aan het geheelallig 0-1-karakter van de variabelen (vgl. (2.2)) en die, waarvoor dat niet geldt (vgl. (2.3)). Met betrekking tot de 0-1-variabelen X_{it} en W_{it} gelden de restricties:

$$X_{it} = 0 \text{ of } 1, \text{ voor } i = n+1, \dots, n+p \\ \text{en } t = 1, \dots, T \quad (2.9)$$

$$W_{it} = 0 \text{ of } 1, \text{ voor } i = 1, \dots, n \\ \text{en } t = 1, \dots, T \quad (2.10)$$

Aangezien een nieuw produkt maar één keer gedurende de planperiode kan worden geïntroduceerd en een „oorspronkelijk produkt“ maar één keer kan worden geëlimineerd, moet bovendien gelden:

$$\sum_{t=1}^T X_{it} \leq 1, \text{ voor } i = n+1, \dots, n+p \quad (2.11)$$

$$\sum_{t=1}^T W_{it} \leq 1, \text{ voor } i = 1, \dots, n \quad (2.12)$$

Op de technische en beleidsrestricties (vgl. (2.3)) gaan wij in dit artikel niet nader in.

3. Evaluatie

Om op basis van de hiervoor geschetste formulering de optimale samenstelling van het assortiment gedurende de planperiode te kunnen bepalen, moeten de noodzakelijke gegevens worden verkregen. Met behulp van deze gegevens moet vervolgens het model worden opgelost. In deze paragraaf zullen wij aandacht besteden aan problemen die optreden:

1. bij het verkrijgen van gegevens;
2. bij het vinden van numerieke oplossingen van het model.

Ad 1. Aangezien wij bij de formulering van het assortimentsprobleem de specificaties van de technische restricties niet in de beschouwing hebben betrokken, zullen wij abstraheren van het verkrijgen van de daarvoor noodzakelijke gegevens en ons beperken tot een evaluatie van de gegevensverrijking m.b.t. de verschillende componenten van de doelstellingsfunctie.

Voor het maken van een schatting van de winst per produkt per periode (Z_{it}) moeten opbrengsten- en kostenschattingen bekend zijn. Wij zullen ons hier beperken tot de problematiek van het verkrijgen van de opbrengstschattingen. De geschatte opbrengsten voor een produkt in een periode kunnen worden gedefinieerd als het produkt van de verkoopprijs en de geschatte af-

zet. De schatting van de opbrengsten maakt het dus noodzakelijk te beschikken over kennis van de verkoopprijs (p_{it}) en de afzet (q_{it}). De afzet hangt af van beheersbare en niet-beheersbare verklarende variabelen. Tot de beheersbare verklarende variabelen kunnen de marktinstrumenten worden gerekend. Hieruit volgt, dat de waarden van deze variabelen bepaald dienen te zijn, wil men het assortiment specificeren m.b.v. de methode van de geheelallig 0-1-programmering.

De opbrengstenschattingen dienen ook verstrekt te worden voor:

- de produkten die zich oorspronkelijk in het assortiment bevinden en die gedurende de planperiode daaruit kunnen worden geëlimineerd;
- de nieuwe produkten die tijdens de planperiode kunnen worden geïntroduceerd.

De schattingsproblematiek m.b.t. de nieuwe produkten is al complexer dan voor bestaande produkten die al dan niet uit het assortiment zullen worden afgevoerd. Immers, gedurende elke periode van de planperiode kunnen nieuwe produkten worden geïntroduceerd. Dat betekent, dat voor elk introductietijdstip opbrengstschattingen van

---

**Deze rubriek wordt verzorgd door
de afdeling Bedrijfseconomie van de
Rijksuniversiteit te Groningen**

---

de betreffende nieuwe produkten voor de resterende perioden van de planperiode moeten worden gemaakt, waarbij het eerder regel dan uitzondering zal zijn dat een verschuiving van het introductietijdstip zal leiden tot *andere* opbrengstschattingen.

Ad 2. Wanneer de gegevens, die noodzakelijk zijn om het model numeriek te specificeren verkregen zouden zijn, dan wil dat nog niet zeggen dat het optimale assortiment zonder meer numeriek kan worden bepaald. Het vinden van een oplossing die de doelstellingsfunctie optimeert, wordt bemoeilijkt door het grote aantal mogelijke oplossingen. De verzameling van *mogelijke* oplossingen is gelijk aan T^{n+p} , hetgeen betekent dat zelfs bij lage waarden van T , n en p (bijv. $T = 5$, $n = 20$ en $p = 5$) dit aantal erg groot is (in dit voorbeeld circa 3×10^{17}). Wel dient te worden opgemerkt dat de beperkende voorwaarden het aantal *toelaatbare* oplossingen bepalen. A priori is niet aan te geven welke invloed de beperkende voorwaarden hebben op de reductie van het aantal mogelijke oplossingen tot het aantal toelaatbare oplossingen. Wel zullen geheelallig 0-1-programmeringsproblemen van enige omvang m.b.v. de rekenautomaat moeten worden opgelost. Aangezien de rekenautomaat veelal slechts problemen van „beperkte“ omvang kan oplossen, is het soms nood-

zakelijk geheelallig 0-1-programmeringsproblemen te herformuleren tot een voor de rekenautomaat hanteerbare specificatie. Op dit aspect gaan wij hier niet nader in en verwijzen wij naar de literatuur 3).

Bezien wij de toepassingsmogelijkheden van het bepalen van het optimale assortiment m.b.v. de methode van de geheelallig 0-1-programmering, dan moeten wij concluderen dat de hiervoor geformuleerde problemen toepassing in de praktijk moeilijk, zo niet onmogelijk maken. Alhoewel een geïntegreerde, dynamische specificatie van het assortimentsprobleem en de hierbij behorende numerieke specificatie van de optimale samenstelling van het assortiment naar onze mening de voorkeur verdienen, lijken de moeilijkheden die overwonnen moeten worden vooralsnog te groot om de methode in de praktijk te implementeren.

Daarom lijkt ons een aanpak waarbij men de introductie van een nieuw produkt resp. de eliminatie van een bestaand produkt afzonderlijk beschouwt, de meest voor de hand liggende benadering te zijn om een zo optimaal mogelijk assortiment samen te stellen. Wel dient dan als eis gesteld te worden dat in modellen, die t.a.v. deze problematiek gehanteerd worden, de samenhang van nieuwe resp. oude produkten met de overige produkten van het assortiment duidelijk tot uitdrukking wordt gebracht. In de volgende paragraaf zal daarom aandacht worden besteed aan de opzet van een raamwerk voor een model dat gehanteerd kan worden om beslissingen m.b.t. de introductie van een nieuw produkt binnen het assortiment te ondersteunen.

4. Raamwerk t.b.v. evolutionair model

Sinds de tweede wereldoorlog is het ontwikkelen van wiskundige modellen, methoden en technieken in de bedrijfseconomie sterk toegenomen. De implementatie van de ontwikkelde modellen heeft daarmee echter geen gelijke tred gehouden. Dit kan voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan het feit dat de modelontwerper veelal andere eisen aan een model stelt dan de gebruiker 4). Zo zal de potentiële gebruiker een model niet gebruiken wanneer:

- hij het model niet begrijpt, omdat het voor hem te complex is;
- het model geen oplossing geeft voor zijn probleem, omdat het model te eenvoudig is.

---

3) John. F. Pierce, Jeffrey S. Lasky, Improved combinatorial programming for algorithms for a class of all-zero-one integer programming problems, *Management Science*, vol. 19, no. 5, januari 1973, blz. 528-543.
4) C. W. Churchman, A. H. Shainblatt, The researcher and the manager: a dialectic of implementation, *Management Science*, vol. 11, februari 1965.

De modelontwerper zal op deze situaties reageren door het model uit te leggen, resp. complexer te maken. Wanneer tussen potentiële gebruiker en modelontwerper niet regelmatig contact is bij de diverse fasen die in het modelbouwproces kunnen worden onderscheiden (met name bij de eerste fase daarvan, de probleemspecificatie) dan ontstaat het gevaar dat het model niet zal worden gebruikt.

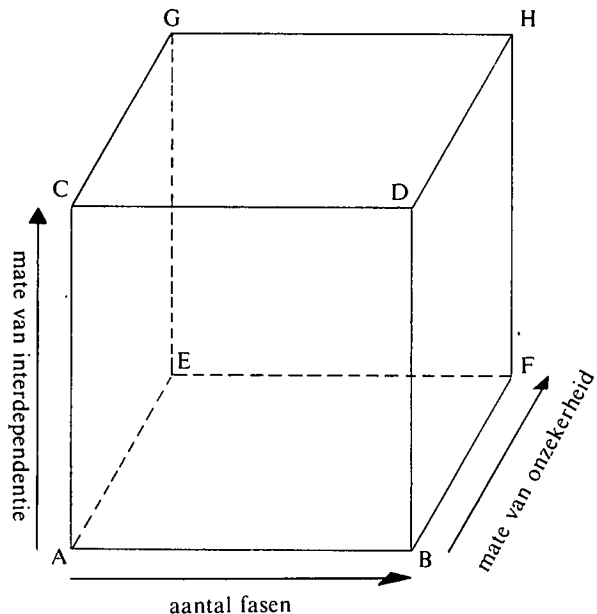
Een mogelijke oplossing voor dit probleem is het ontwikkelen van zogenaamde evolutionaire modellen. In nauw contact tussen gebruiker en ontwerper wordt eerst een zo eenvoudig mogelijk model opgesteld. Hoewel een dergelijk model veelal nauwelijks de af te beelden werkelijkheid zal weergeven, kan een dergelijk model wel een goed startpunt vormen. Wanneer ontwerper en gebruiker te zamen het model complexer maken, bestaat de mogelijkheid dat het uiteindelijk resulterende model zal worden gebruikt 5).

De beoefenaren van operationeel onderzoek zijn zich de implementatieaspecten van hun werkzaamheden de laatste tijd meer en meer bewust geworden. Dit komt tot uitdrukking in een groeiend aantal onderzoeken op het terrein van de implementatie van modellen 6). Door John Little bijv. zijn een aantal voorwaarden opgesteld waaraan een model „moet” voldoen om in de praktijk te worden gebruikt 7). Kenmerkend in de door Little geformuleerde voorwaarden is het gebruik van het subjectieve oordeel van de gebruiker. Overigens zal de numerieke specificatie van een model veelal impliceren dat in ieder geval gebruik wordt gemaakt van het subjectieve oordeel van de gebruiker, omdat objectieve gegevens in een aantal situaties niet voorradig zijn. Uiteraard moet er dan naar worden gestreefd het model zodanig te structureren, dat parameterwaarden van het model d.m.v. additionele en/of meer objectieve gegevens kunnen worden aangepast. De methode van de Bayesiaanse analyse biedt daartoe de mogelijkheid 8).

Het gebruik van het subjectieve oordeel van de gebruiker en de verwerking van additionele gegevens kunnen worden geïncorporeerd in het hierna te behandelen raamwerk van een evolutionair model t.b.v. de introductie van nieuwe producten. In dat raamwerk zullen een drietal aspecten van beslissingen m.b.t. nieuwe producten aan de orde komen, waaraan wij in ons voorgaand artikel aandacht hebben besteed. Deze aspecten zijn:

1. de fasen van de nieuw-product-planningprocedure;
2. de mate van onzekerheid m.b.t. nieuwe producten;
3. de mate van interdependentie tussen producten in het assortiment.

Figuur 1

Gelet op deze aspecten zou een naïef model kunnen worden gekarakteriseerd als een model dat:

- betrekking heeft op één fase van de nieuw-product-planningprocedure;
- uitgaat van zekerheid t.a.v. factoren welke invloed hebben op nieuw-productbeslissingen;
- uitgaat van onafhankelijkheid tussen het nieuwe product en de overige producten van het assortiment.

Een complex model daarentegen kan worden gekarakteriseerd als een model dat:

- een structuur heeft die verschillende (zo mogelijk alle) fasen van de nieuw-product-planningprocedure omvat;
- uitgaat van onzekerheid t.a.v. factoren welke invloed hebben op nieuw-productbeslissingen;
- uitgaat van interdependentie tussen het nieuwe product en de overige producten van het assortiment.

Een evolutionair model zullen wij omschrijven als een model dat een zodanige structuur heeft, dat het kan worden ontwikkeld van een naïef model tot een complex model, waarbij deze ontwikkeling gevonden kan worden in:

- uitbreiding van het aantal fasen van de nieuw-product-planningprocedure en/of
- vervanging van zekerheid t.a.v. factoren welke invloed hebben op nieuw-productbeslissingen door onzekerheid daarover en/of
- substitutie van onafhankelijkheid tussen producten door interactie.

Wij lichten dit toe aan de hand van figuur 1. Iedere dimensie van de driedimensionale figuur 1 komt overeen met de door ons onderscheiden aspecten in een nieuw-productmodel. Zo wordt langs de horizontale as het spectrum aan-gegeven van het aantal fasen dat simul-

taan in het model in beschouwing wordt genomen. Een model, dat gekarakteriseerd wordt door de hoogste mate van onzekerheid t.a.v. factoren welke invloed hebben op nieuw-productbeslissingen en door de hoogste graad van interdependentie tussen producten, zal te plaatsen zijn ergens op de ribbe GH, afhankelijk van het aantal fasen, dat in het model simultaan wordt beschouwd. Het meest complexe model wordt gekenschetst door punt H, terwijl het meest eenvoudige model wordt gekarakteriseerd door punt A.

Het merendeel van uit de literatuur bekende modellen besteedt aandacht aan één of hoogstens twee aspecten. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre deze modellen naar de andere aspecten kunnen worden uitgebreid. Het is echter niet ondenkbaar dat een evolutionair model van de grond af moet worden opgebouwd. Of bij de ontwikkeling van een naïef tot een complex model ook hier geldt, dat de kortste weg tussen twee punten bepaald wordt door de rechte lijn tussen deze twee punten (= AH), zal m.b.v. dit onderzoek aangetoond moeten worden. Op voorhand mag niet worden uitgesloten, dat een andere weg (bijv. ABFH) sneller en wellicht tegen geringere kosten kan worden gerealiseerd.

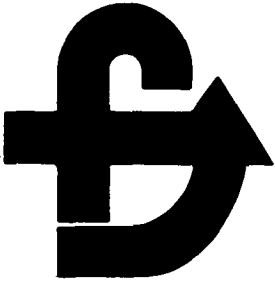
W. G. Nijkamp
P. S. H. Leeflang

5) Vgl. hiermee de methode van de afnemende abstractie.

6) Zie bijv. Jan H. B. M. Huysmans, *The implementation of operations research*, Wiley, New York, 1970.

7) John D. C. Little, Models and managers: the concept of a decision calculus, *Management Science*, vol. 19, no. 5, januari 1973, vol. 16, no. 8, april 1970, blz. B466-B485.

8) Zie bijv. P. S. Zwart, *Methoden van marktonderzoek*, Agon Elsevier, Amsterdam-Brussel, 1976, hoofdstuk 2.

Het wetsontwerp vermogensaanwasdeling

DR. K. VAN DER HEEDEN

Bij de Tweede Kamer is ingediend het wetsontwerp „Regeling van de vermogensaanwasdeling (Wet op de vermogensaanwasdeling)”, zitting 1975-1976-13965. Over de inhoud van dit ontwerp, de argumenten pro en contra en de sociaal-economische gevolgen schrijf ik niet. Daarover zijn reeds vele pennen en tongen in beweging. Ik beperk mij tot een, mijns inziens zowel theoretisch als praktisch belangrijk, onderdeel van de regeling, het aan de overwinst voorafgaande noodzakelijke rendement op aandelen. Met name gaat het dan om de invloed die resultaten van de studie-Hofstra kunnen hebben op de vaststelling van dit rendement.

Bekend zal zijn dat voor de vermogensaanwasdeling zal worden aangehaakt bij de fiscale winstberekening. Deze winstberekening is op dit moment nog inclusief alle opbrengsten die uitsluitend hun oorzaak hebben in de inflatie. Toeneming van de guldenwaarde van activa, met eigen of vreemd vermogen gefinancierd en met een waardeverloop gelijk aan of afwijkend van het algemene prijspeil, leidt tot winst. De winst wordt nog steeds op nominalistische wijze berekend volgens het adagium gulden-is-gulden. Hofstra studeert op de mogelijkheid tot een inflatie-neutrale inkomens- en winstbepaling te komen. Wil men van deze winst een deel afzonderen in de vorm van een aan de aandeelhouders toekomend noodzakelijk rendement op hun aandelen, dan zal ook met de inflatie rekening moeten worden gehouden; de vergoeding daarvoor zit immers in de winst. Dit kan rechtstreeks gebeuren door een reëel rendement te bepalen en daarop de inflatievergoeding te zetten. In het wetsontwerp gebeurt de vaststelling langs een omweg, waarbij men het reële rendement niet hoeft vast te stellen. Het nominale rendement is namelijk gesteld op het: „gemiddelde effectieve rendement in een kalenderjaar op bij algemene maatregel van bestuur aangewezen leningen ten laste van de Staat, verhoogd met 2” (art. 3, lid 2). De gevolgde gedachtengang zal zijn dat bij obligaties in de rente impliciet wel een inflatievergoeding wordt ge-

geven, en dat het resulterende rentepercentage met een ophoging van 2 risicopunten ook voor de aandeelhouders wel bruikbaar is.

Zou Hofstra erin slagen de fiscale winstbepaling te „realiseren”, te ontdoen van de niet relevante inflatoire componenten, dan komt de situatie wel anders te liggen. Er kan dan immers niet meer worden teruggerepen naar het rendement van een groep obligaties, en wel om de simpele reden dat de inflatievergoeding de aandeelhouders dan rechtstreeks als vermogen zal toevallen en niet

---

**Deze rubriek wordt verzorgd door het
Fiscaal-Economisch Instituut van de
Erasmus Universiteit Rotterdam**

---

zoals bij de houders van obligaties via de rente. Bijv. een gestort eigen vermogen van f. 100.000, een vermogenstoename in de winstperiode van f. 30.000 en derhalve een eindvermogen van f. 130.000. De specifieke en algemene prijsstijging is 10%. De nominalistische winst is f. 30.000, de inflatievergoeding ad f. 10.000 maakt daarvan deel uit. Bij een inflatiebestendige winstbepaling daarentegen zal men stellen dat van de f. 30.000 vermogenstoename slechts f. 20.000 winst is; de resterende f. 10.000 is niet meer en niet minder dan een bijstelling van het vermogen. Stelt men het reële rendement op 2%, dan is bij een nominalistisch berekende winst het noodzakelijke rendement op aan-

delen gelijk aan 12%, bij een inflatiebestendige winst niet meer dan de reële 2%.

Wat geen deel uitmaakt van de winst hoeft men er ook niet uit te halen. Dit betekent dat bij een inflatiebestendige winstbepaling het noodzakelijke rendement op aandelen moet worden vastgesteld exclusief de inflatievergoeding, dus op het percentage dat reëel noodzakelijk is. Hiervoor kan dan een gemiddeld rendement op obligaties geen dienst meer doen. Men zal dit reële rendement op de een of andere manier zelfstandig moeten bepalen, hetgeen nog niet eenvoudig lijkt.

Een methode zou kunnen zijn te bepalen welke inflatievergoeding geacht kan worden bij obligaties te zijn bedongen, hetgeen het reële rendement als resultante oplevert. Onderzoek ter zake is wel verricht. Van Putten geeft hiervan een samenvatting in zijn inaugurele rede, *Werkgelegenheid, winst en inflatie*. Hij komt tot de globale conclusie dat: $\text{nominale rente} = \text{reële rente} + 0,5 \times (\text{verwachte inflatie})$. De reële rente bedraagt bij deze benadering dan 3 à 4%. Inclusief de risicopremie ad 2 betekent deze benaderingswijze dat „na Hofstra” de vermogensaanwasdeling zou moeten gaan werken met een noodzakelijk rendement op aandelen van 5 à 6%. Een andere methode is dat jaar voor jaar naar het feitelijke resultaat wordt gekeken door inflatiegraad en nominale rente tegenover elkaar te stellen. De inflatievergoeding verdringt voor zoveel nodig de reële rente. Deze aanpak leidt ertoe dat in de actuele situatie voor het noodzakelijke rendement van de vermogensaanwasdeling niet veel meer overblijft dan de risicopremie van 2%.

Het bovenstaande is niet meer dan een signalering van een probleem. Dat invoering van een voorstel-Hofstra tot het gestelde probleem zal leiden, is echter wel duidelijk.

K. van der Heeden

Boeken nieuws

Hollis Chenery en Moïsis Syrquin: *Patterns of development, 1950-1970*. Oxford University Press, Londen, 1975, 234 blz., £ 4.50.

Bovengenoemd boek is een publikatie van de onderzoekafdeling van de Wereldbank. De auteurs proberen via internationale vergelijkingen te komen tot een beter begrip van de processen die zich afspelen bij de economische ontwikkeling van landen.

In hoofdstuk 1 wordt de basis weergegeven, waarop de hele analyse berust: de veronderstellingen, definities en data. Een ontwikkelingsproces wordt gedefinieerd als de relatie tussen een structurele karakteristiek en het inkomensniveau. De volgende structurele kenmerken worden daarbij onderscheiden: investeringen en besparingen, overheidsinkomsten en onderwijs als onderdelen van het accumulatieproces, de vraag-, productie-, en handelsstructuur, die te zamen de allocatieprocessen weergeven en ten slotte de demografische en verdelingsprocessen: inkomensverdeling, sectorale arbeidsverdeling, urbanisatie en demografische overgang. Het doel van de studie is in eerste instantie te komen tot een uniforme analyse van de ontwikkelingsprocessen die gepaard gaan met economische groei. Daarna wordt geprobeerd de universele factoren die alle landen beïnvloeden, te scheiden van bijzondere factoren zoals de mate van aanwezigheid van natuurlijke hulpbronnen of overheidspolitiek.

De econometrische aanpak komt neer op het schatten van de herleide vormen van een in de analyse impliciet aanwezig algemeen evenwichtsmodel. De exogene variabelen daarbij zijn inkomen en bevolkingsgrootte, die als uitgangspunt dienen. Daarna kunnen andere exogene variabelen worden ingebracht, zoals bijv. indices van natuurlijke hulpbronnen of kapitaalimport. Van deze laatste is het exogene karakter natuurlijk ietwat dubieus. Alle variabelen worden per hoofd van de bevolking uitgedrukt. Bij de schatting der vergelijkingen wordt rekening gehouden met niet-lineariteiten. In de analyse zijn een honderd landen betrokken met een per capita inkomen tussen US \$ 100 en US \$ 1.000, de transformatieperiode, voor het tijdvak 1950-1970. De mogelijke aanwezigheid van veranderingen over die periode die los staan van het inkomen, wordt opgevangen door het invoeren van een dummyvariabele die de twintig jaar indeelt in periodes van vijf jaar.

In het volgende hoofdstuk worden de vergelijkingen geschat voor de accu-

mulatie- en allocatieprocessen. Uit de weelde van tabellen, grafieken en regressies kan ik slechts enkele resultaten naar voren halen. De spaar- en investeringsquote nemen, over de inkomensrange, toe van ca. 15% tot ca. 25% van het BBP, de overheidsuitgaven stijgen in dezelfde orde van grootte. De scholingsgraad neemt toe van 35% tot 85% binnen de leeftijdsgroep 5-19-jarigen. De onderwijsuitgaven nemen slechts weinig toe. Bij de allocatieprocessen vinden we een systematische wijziging in de structuur van de vraag, productie en handel. De particuliere consumptie daalt, vooral voedsel; het aandeel van de primaire productie daalt aanzienlijk, terwijl het industrie- en dienstenaandeel stijgt. De totale handel stijgt ondanks een daling in de primaire export. Wat betreft de timing van de processen, blijken de accumulatieprocessen gemiddeld eerder op gang te komen en voltooid te zijn dan de allocatieprocessen. Met behulp van de regressies is het nu ook mogelijk de effecten te traceren, onder alternatieve veronderstellingen, van een toename in de kapitaalimport op de diverse processen.

In hoofdstuk 3 komen de demografische en verdelingsaspecten aan de beurt. In de sectorale arbeidsverdeling vindt eenzelfde transformatie plaats als in de produktiestructuur, echter met een duidelijke vertraging. Volgens de regressies betreffende de demografische veranderingen overtreft de daling in het geboortecijfer die in het sterftecijfer reeds bij een inkomen van US \$ 200. Bij de inkomensverdeling worden drie klassen onderscheiden. Het is duidelijk dat de inkomensverdeling in het begin van de transformatie verslechtert om pas bij een inkomen van \$ 200 weer te gaan verbeteren. Het inkomen is bij sommige van deze processen nogal eens een slecht verklarende variabele. Toevoeging van variabelen als scholingsgraad, dualisme en grootte van de primaire sector verbeteren de resultaten, hoewel deze variabelen in de context van de gehele analyse niet als exogeen worden beschouwd.

In hoofdstuk 4 wordt gezocht naar verschillen in ontwikkelingspatronen, systematische afwijkingen van het eerder geschatte uniforme verloop van de processen. Allereerst wordt gekeken naar de interactie tussen handel, allocatie van hulpbronnen, productie en factorgebruik. De landen worden ingedeeld

aan de hand van hun deelname aan het internationale economische verkeer. Tevens wordt een onderscheid gemaakt tussen grote en kleine landen. Andere criteria zijn het niveau en de oriëntatie, primair of industrieel, van de export. Uiteindelijk vindt een indeling in drie groepen plaats: grote landen met een bevolking van 15 mln. of meer (L), kleine landen met primair georiënteerde export (SP) en kleine landen met industriële exportoriëntatie (SM). Voor deze groepen worden dezelfde schattingen als in hoofdstuk 2 gemaakt. Het meest significante aspect van grootte blijkt het effect op het handelsvolume te zijn. Voor grote landen is — bij gelijk inkomen — het handelsvolume gemiddeld minder dan de helft van dat van kleine landen. Tevens is de handel minder gespecialiseerd. Dit komt ook tot uiting in een meer gebalanceerd produktiepatroon. Een aantal aspecten van de transformatie van de economie vindt versneld plaats, bijv. de toename van het industrie-aandeel in het BBP, speciaal voor die sectoren waar schaalvoordelen optreden. Ook het investerings- en besparingsniveau liggen hoger.

Voor kleine landen loopt de verhouding primaire/industriële export over de eerste helft van de transformatie terug van acht tot twee. Er is echter nogal wat variatie tussen SM- en SP-landen. De totale export van SM-landen is groter dan die van SP-landen en dit verschil neemt toe. Wat betreft de allocatiepatronen gedragen de SM-landen zich meer als de grote landen. Na bovenstaande indeling wordt ook nog gepoogd de landen te onderscheiden naar afwijkingen van het voor hen relevante L- of S-patroon. Dit leidt tot een indeling in vier groepen: importsstitutie, primaire, industriële of gebalanceerde ontwikkeling. Verder dan het tabelleren van de landen volgens deze criteria komen de auteurs echter niet, te meer daar o.a. niet duidelijk is of landen bewust in een bepaalde groep zitten dan wel via het falen van een bepaalde politiek daarin terechtgekomen zijn. Wanneer ten slotte de groep landen aan de hand van hun inkomen wordt gesplitst in 2 of 3 groepen, blijkt dat een aantal processen het best gerepresenteerd zou worden door een logistische curve.

In hoofdstuk 5 worden tijdreeks-schattingen vergeleken met de crosssectie-schattingen. De tijdreeksen worden geschat door in de crosssectie elk land zijn eigen intercept te geven. De inkomenselasticeiteiten die uit de tijdreeks-schattingen volgen, verschillen veelal significant van die uit de crosssecties. Uit de vergelijking tussen beide schattingen komen o.a. de volgende punten naar voren: het aandeel van de besparingen, de overheidsinkomsten en de export in het BBP stijgt over de transformatieperiode.

In het laatste hoofdstuk worden nog eens een aantal resultaten naar voren

gehaald. Ook worden mogelijkheden en/of wenselijkheden voor verder onderzoek gesuggereerd zoals bijv. het hanteren van andere conversiefactoren dan de officiële wisselkoersen. Eén opmerking wil ik er nog wel uithalen, nl. dat de geschatte patronen niet als normatief moeten worden gezien, maar meer als referentiepunten voor ontwikkelingspolitiek. Na deze hoofdstukken volgt nog een technische appendix, waarin een aantal problemen en gebruikte technieken uitvoerig worden besproken. Erg nuttig.

Het geheel overziende vind ik het een erg prettig boek. Natuurlijk, een aantal van de resultaten hebben we al eerder gezien in diverse geschriften van Chenery et al. Dit neemt echter niet weg dat de in dit boek gepresenteerde alomvattende benadering een zeer gewenste aanvulling betekent. De presentatie van data en resultaten blijft, ondanks een, overigens door mij niet betreunde, overdaad aan cijfermateriaal, overzichtelijk. Kortom, een goed leesbaar, van harte aanbevolen boek.

K. A. Koekkoek

W. van Voorden: *Institutionalisering en arbeidsmarktbeleid*. Samsom, Alphen aan den Rijn, 1975, 270 blz., f. 28,50.

Het proefschrift van Van Voorden, *Institutionalisering en arbeidsmarktbeleid*, is op een moment verschenen dat er dringend behoefte bestaat aan een fundamenteeler inzicht in het functioneren van de arbeidsmarkt. Het onderwerp dat behandeld wordt, voldoet daarom ruimschoots aan het criterium van maatschappelijke relevantie. In hoeverre de uitwerking van het thema hieraan ook voldoet zullen wij in het volgende bespreken.

Van Voorden stelt drie probleemstellingen centraal in zijn boek.

1. Waarom voldoet de traditionele economische theorie als enig coherent theoretisch kennispakket voor de verklaring van het arbeidsmarktgebeuren niet?
2. Kan er, uitgaande van het begrip institutionalisering, een bruikbare, sociologisch-theoretische ingang tot een arbeidsmarktmodel worden gevonden?
3. Welke zijn, gegeven het arbeidsmarktmodel, de voornaamste ontwikkelingen in het Nederlandse arbeidsmarktbeleid sinds de tweede wereldoorlog?

Aan de eerste twee probleemstellingen worden de eerste twee hoofdstukken van het boek gewijd, terwijl voor het derde probleem zes hoofdstukken zijn ingeruimd.

Van het eerste hoofdstuk, dat volgens de schrijver als springplank voor de rest van de studie dient, vermelden wij alleen de eindconclusie nl. dat de traditionele economische theorie in haar toepassing op de arbeidsmarkt zoveel beperkingen kent dat het nut ervan, anders dan in een ordenende functie, moet worden betwijfeld. De voorspellende waarde geldt alleen op macro-economisch niveau en op langere termijn, zodat de toepassingsmogelijkheden zeer beperkt zijn.

In hoofdstuk 2 behandelt Van Voorden de voornaamste literatuur over institutionalisering. Hij komt hierbij tot de volgende definitie van institutionalisering: „de bewuste poging tot of het onbe-

wuste proces van verduurzaming van normen, waarden of doelstellingen, die in de meest vergaande vorm hun weerslag vinden in een structuur”. Wil institutionalisering kunnen optreden, dan moet aan bepaalde voorwaarden, met betrekking tot de doelstelling, de omgeving, de achterban en de mechanismen, voldaan zijn.

Van Voorden onderscheidt verder interne (door belanghebbende marktpartijen op gang gebracht) en externe institutionalisering (door boven de marktpartijen gestelde organen gedragen). In dit verband stelt hij dat bepaalde machtsverhoudingen het gevolg kunnen zijn van institutionaliseringsprocessen. Hij gaat hiermee voorbij aan de opvatting van o.a. Ter Hoeven 1), dat bepaalde machtsverhoudingen juist oorzaak zijn van institutionaliseringsprocessen. Het lijkt ons dat beide opvattingen elkaar niet behoeven uit te sluiten: een bepaalde machtsverhouding tussen partijen op de arbeidsmarkt kan een proces van institutionalisering op gang brengen, dat op zijn beurt weer oorzaak is van veranderende machtsverhoudingen. Een dergelijke meer dynamische relatie tussen machtsverhoudingen en institutionaliseringsprocessen zou, ons inziens, het inzicht in het ontstaan van institutionaliseringsprocessen en daarmee ook de voorspellende waarde van de theorie kunnen vergroten.

Mogelijk in verband met dit hiat in de benadering van institutionalisering is het model van de arbeidsmarkt dat Van Voorden aan het eind van hoofdstuk 2 presenteert, niet veel meer dan een schema waarin enkele resultaten van institutionaliseringsprocessen op de arbeidsmarkt, onderverdeeld naar interne en externe institutionalisering, gerangschikt zijn. Dit moet, ons inziens, te meer worden betreurd daar juist in de meer recente theorieën meer aandacht wordt geschonken aan institutionalisering in het allocatieproces op de arbeidsmarkt. De „Dual labor market”-theorie is hier een concreet voorbeeld van.

In het tweede deel van zijn studie be-

spreekt Van Voorden het arbeidsmarktbeleid van de overheid in Nederland. In hoofdstuk 3 onderscheidt hij drie fasen in de ontwikkeling van de doelstellingen van het arbeidsmarktbeleid. Het beleid evolueert van louter werkloosheidsbestrijding (vóór de tweede wereldoorlog) via het streven naar optimale arbeidsallocatie (direct ná de tweede wereldoorlog) naar de fase van actief arbeidsmarktbeleid (eerste helft van de jaren zestig). Bij de laatste is niet enkel de beroepsbevolking (aanbodzijde), maar ook de werkgelegenheid (vraagzijde) onderwerp van het beleid. Bovendien is het meer preventief gericht. Het actieve arbeidsmarktbeleid vervulde een belangrijke functie voor de bevordering van een optimale economische groei, aldus Van Voorden.

Na de ontwikkelingen in de doelstellingen van het arbeidsmarktbeleid wordt in de hoofdstukken 4 t/m 6 de structurele vormgeving van het arbeidsmarktbeleid besproken. De organisatie van het arbeidsvoorzieningsbeleid, het ontstaan van de Raad voor de Arbeidsmarkt, het functioneren van de arbeidsbureaus, het beroepskeuze- en het scholingsbeleid worden hier, goed gedocumenteerd en daarom zeer lezenswaardig, behandeld.

In hoofdstuk 7 wordt aan de hand van de voorwaarden voor institutionalisering systematisch nagegaan in hoeverre er bij het arbeidsmarktbeleid sprake is van institutionalisering. Op het niveau van de doelstellingen is er volgens Van Voorden zowel bij de fase van optimale arbeidsallocatie als bij die van optimale economische groei sprake van institutionalisering. De structurele vormgeving aan de doelstelling van optimale economische groei zou echter achterwege zijn gebleven. Van Voorden schrijft dit vooral toe aan het feit dat het Ministerie van Sociale Zaken deze norm nooit volledig heeft onderschreven. Hoewel dit op zich een interessante constatering is — te meer waar hij het Ministerie van Sociale Zaken, de ambtenaren, als achterban beschouwt voor het overheidsbeleid — hebben wij de indruk dat Van Voorden hier toch een beoordelingsfout maakt. De reden hiervoor is dat hij enkel het Ministerie van Sociale Zaken, en daarbinnen vooral het Directoraat Generaal voor de Arbeidsvoorziening, als exponent van het overheidsbeleid neemt. Het lijkt ons echter dat de structurele vormgeving aan de norm van economische groei in de vorm van een werkgelegenheidsbeleid (vraagzijde) niet in de eerste plaats bij Sociale Zaken, maar eerder bij het Ministerie van Economische Zaken moet worden gezocht.

---

1) Zie o.a. P. Ter Hoeven, *Arbeiders tussen welvaart en onvrede*, Alphen aan den Rijn, 1969, blz. 70.

In hoofdstuk 8, „Evaluatie en vooruitblik”, stelt Van Voorden dat er sinds het einde van de jaren zestig in feite een vierde fase in het arbeidsmarktbeleid is ingetreden. Hierbij wordt naast de doelstelling van economische groei meer aandacht gegeven aan sociale en individuerichte doelstellingen van het arbeidsmarktbeleid. Van Voorden veronderstelt dat deze normatieve re-institutionalisering vergemakkelijkt wordt doordat de norm van economische groei nooit structureel vorm heeft gekregen. Wij hebben reeds geconstateerd dat dit laatste vanwege de beperktheid van het onderzoekveld nauwelijks kan worden geconcludeerd. Voor zover er inderdaad sprake is van een vierde fase in het arbeidsmarktbeleid, lijkt deze ons eerder ingegeven door de veel bredere maatschappelijke discussie rond de voor- en nadelen van economische groei en gesteund door de in het begin van de jaren zeventig opgetreden kabinetwisseling. Deze bredere maatschappelijke beweging verklaart

wellicht ook het feit dat de meer sociaal gerichte doelstellingen ondanks de huidige slechte economische situatie nog zoveel mogelijk overeind worden gehouden.

Resumerend kunnen wij stellen dat Van Voorden erin is geslaagd om de eerste en de derde probleemstelling van zijn proefschrift op een zowel maatschappelijk als wetenschappelijk belangwekkende wijze uit te werken. Hierbij tekenen wij aan dat de analyse van het arbeidsmarktbeleid van de overheid zich eigenlijk niet zou mogen beperken tot het beleid van het Ministerie van Sociale Zaken. De uitwerking van de tweede probleemstelling, de constructie van een institutioneel arbeidsmarktmodel, moet ons inziens echter als onvolledig worden beschouwd. Daarom: de titel van het boek dekt de lading beter dan de in de Inleiding geformuleerde probleemstelling.

A. M. C. Vissers

J. H. G. Segers: Sociologische onderzoeksmethoden, inleiding tot de structuur van het onderzoeksproces en tot de methoden van dataverzameling. Van Gorcum, Assen, Amsterdam, 1975, 336 blz., f. 24,50.

Toen ik sociologie studeerde, was er eigenlijk maar één Nederlandstalige publikatie, die zich uitdrukkelijk bezighield met sociologisch onderzoek, namelijk die van Vercruyse (*Het ontwerpen van een sociologisch onderzoek*, 1960). Andere publikaties waren achterhaald, zoals die van Groenman (*Methoden der sociografie*, 1954) of hielden zich overwegend bezig met problemen van (socio-)logica, zoals die van Kruyer (*Observeren en redeneren*, 1959). Prompt na verschijnen verwierf de studie van Vercruyse dan ook een vaste plaats in de sociologie-curricula. Sindsdien hebben methodologisch-georiënteerde en -gespecialiseerde sociologen niet stil gezeten. Met name sinds 1960 zijn diverse publikaties verschenen, die elk op hun manier onderdelen en facetten van de onderzoekpraktijk belichten: in 1967 Gadourek over sociologische onderzoekstechnieken, in 1971 Swanborn over aspecten van sociologisch onderzoek, in 1973 dezelfde auteur over

de meting van sociologische variabelen en in 1974 Becker over sociale methodologie.

Alhoewel op die manier de kans op doublures natuurlijk groter is bij elke volgende publikatie, is het Segers m.i. voortreffelijk gelukt een volwaardige en op zich zelf staande inleiding te schrijven om dienst te doen in de opleiding van aankomende sociologen(-onderzoekers).

Door hen die allergisch zijn voor kwantitatieve en met name statistische „verwickelingen” behoeft deze inleiding niet terzijde te worden geschoven. De sociologische onderzoeksmethoden worden uiteengezet zonder dat enige kennis van statistiek bij de lezer aanwezig behoeft te zijn.

In het eerste hoofdstuk wordt de gang van het sociologische onderzoeksproces geïllustreerd aan de hand van een concreet project dat indertijd is uitgevoerd door J. van Wezel naar de herintreding

van werklozen in het arbeidsproces (diss. 1972).

Het tweede hoofdstuk gaat nader in op probleemkeuze, begrippenkader en de concretisering daarvan. Hoofdstuk drie behandelt enkele klassieke vraagstukken zoals de verificatie door inductie. Met name het standpunt van Popper passeert daarbij de revue: „Inducties behoeven vooraf niet te worden gerechtvaardigd, omdat de inzichten die in de uitspraak zijn neergelegd steeds het karakter zullen hebben van 'voorlopige kennis”, die in principe door voortgezet onderzoek kan worden gefalsificeerd” (blz. 68).

Het vijfde hoofdstuk besteedt ruime aandacht aan de keuze van (typen van) onderzoeks-elementen, dat wil zeggen analyse- en waarnemingseenheden, in hoofdstuk zes gevolgd door een beschouwing over de operationalisering van theoretische begrippen tot empirische variabelen. Daarbij introduceert de auteur een nader onderscheid tussen indicering en operationalisering. Het eerste betekent dan het aanwijzen van empirische verschijnselen als representanten voor het theoretische begrip (dat zijn indicatoren), terwijl het tweede duidt op het geheel van instructies dat precieseert hoe het betreffende empirische verschijnsel zal worden geregistreerd (operationele definities).

Hoofdstuk zeven behandelt de constructie van vragenlijsten, een van de meest gebruikte methoden van sociologisch onderzoek.

In het daarop volgende hoofdstuk komen het geldigheids- en betrouwbaarheidsprincipe ter sprake, alsmede toetsingsmethoden. Na een beschouwing over observeren en interviewen wordt ter afsluiting uitvoerig stil gestaan bij de classificatie, verwerking en analyse van onderzoeksgegevens. Ten aanzien van de methoden van data-analyse belooft de schrijver, blijkens het voorwoord, een vervolgstudie.

Deze publikatie, resultaat van bewerkte collegedictaten, vormt een uitstekende introductie in mogelijkheden en problemen van de meest gangbare typen van sociologisch onderzoek. Het voortdurend illustreren aan de hand van één en hetzelfde onderzoek — herintreding in het arbeidsproces — vind ik een didactisch voordeel, vergeleken met andere inleidingen. Wát de gehanteerde literatuur aangaat, mis ik overigens studies als die van Gibbs, Hage en Stinchcombe, niet omdat Segers' boek alle andere publikaties overbodig zou moeten maken, maar omdat de genoemde auteurs zich uitdrukkelijk bezighouden met sociologische theorieconstructie. En aangezien dat een vitaal onderdeel is van onderzoek, had ruimere aandacht voor methoden van theorieconstructie deze publikatie niet mistaan.

H. J. van de Braak

(I.M.)

Voor boeken op het gebied van economie, sociologie, recht, medicijnen en techniek:

WETENSCHAPPELIJKE BOEKHANDEL ROTTERDAM B.V.

Waarin opgenomen:
De Wester Boekhandel
Stamboekhandel Rotterdam

Korte Hoogstraat 11-13, Rotterdam
Postbus 21333, tel. (010) 33 26 88

Vestiging in de Erasmus Universiteit, Complex Woudestein. Tel. (010) 14 55 11, toestel 31 15.